

Л.А. Афанасьева, Э.Н. Дмитриева, Л.Н. Никитина

Марла тунемына

10 – 11 класс

Учебно-методический пособий

Йошкар-Ола
Марий туныктыш институт
2014

ББК 74.2

А 94

*Марий туныктыш институтын
научно-методический советше темлен*

Рецензент-влак:

В.В. Константинова, пед. шанче канд.,
Марий кугыжаныш университетын доцентше;
Е.И. Игнатьева, филол. шанче канд.,
Марий туныктыш институтын марий филологий
да культурологий кафедржым вуйлатыше

*«Марла тунемына» учебно-методический пособий 14-ше гимназийын
«Туныктышо-влакын этнокультурный компонентын системжым урок-
лаште кучылтмышт» республикысе научно-шымлыше
экспериментальный проектше негызе возалтын.
Проектын научный вуйлатышыже **С.Н. Федорова**,
шанче доктор, профессор*

Афанасьева Л.А., Дмитриева Э.Н., Никитина Л.Н.

А 94 Марла тунемына: 10 – 11 класс: Учебно-методический пособий. –
Йошкар-Ола: Марий туныктыш институт, 2013. – 68 с.

Учебно-методический пособийыште текст-влак да нунын почеш куты-
раш кумыландыше паша-шамыч темлалтыт. Ыштышаш сомыл түрлө нелы-
тан. Тидыже кажне йочан шкешотан улмыжым да марла умылен, кутырен
моштымыжым шотыш налын туныкташ полша.

Пособий кугыжаныш марий йылмым туныктышо да тунемше-влаклан
темлалтеш.

ББК 74.2

© Афанасьева Л.А., Дмитриева Э.Н., Никитина Л.Н., 2014

© Марий туныктыш институт, 2014

ОНЧЫЛМУТ

Кугыжаныш мари́й йылмы́м туныкты́маш кум этапла́н шелалте́ш: ту́налтыш этап: 1 – 4 класс; ту́н этап: 5 – 9 класс; пы́тартыш этап: 10 – 11 класс. Кажне этапы́н шке цельже, зада́чыже уло.

Пы́тартыш этапы́н туныкты́мо цельже – илышы́ште мари́й йылме дене пайдаланен мошта́ш, икте-весе дене кылым күчен керта́ш, мари́й йылмы́н системы́ж нерген умылы́машым пенгы́демдаш, мари́й калы́кын тү́выражым, илыш-йў́лажым да шў́м-чон поянлы́к-шым акла́ш туныкта́ш.

10-шо ден 11-ше класслаште ту́налтыш ден ту́н этаплаште налме шинчы́маш, йылме дене пайдаланен мошты́маш текст дене пашам ышты́ме гоч пенгы́демдалтыт. Сандене ик эн ту́н паша – лудмаш. Стыль шот дене ойы́ртемалтше түрлө сынан тексты́м лудын, түнемше-влак шинчы́машыштым пойдара́т, үш-акылыштым шуара́т. Текст-влак, ончы́чсо этап-влак дене та́настары́маште, кугы́т денат, содер́жаний шот денат ойы́ртемалтыт.

Мари́й йылме уро́кышто пробле́ме але ситуаций почеш мутланые́ годы́м текст гыч шкеву́я информаци́йым налын мошты́мылан кугу вер ойыра́лтеш. Текст диало́г але мо́нолог дене мутлана́шат негы́зым ышта. Түнемше текст почеш пробле́мым, речево́й зада́чым шы́нден мошты́шаш, диало́гом, мо́нологым түрлө ситуацийла́н келы́штарен чо́нген керта́ш. Пособи́йыште текст негы́зеш түрлө паша-влак темла́лтыт: йоды́шлан вашму́тым пуаш, ситуаций почеш диало́гом чо́наш, ойлончы́ш (предложе́нийыш) кү́леш мутым еша́раш, руш йылмы́ш кусара́ш; у мут-влакым күчы́лтын, ойлончо-влакым чо́наш; текст почеш шке шо́нымашым каласа́ш да түлеч молат. «Ти́дым пала́ш она́й» рубри́ке түнемше-влакын шинчы́машыштым еша́раш, үш-акылыштым пойдара́ш темла́лтеш. Тыга́й паша негы́зеш түнемше-влак шы́млымаш пашам ыштен керты́т. Калы́кмут да калы́к пале-влак илы́шумылы́машым икте́шлен каласа́ш туныкта́шлан пуа́лтыт.

Тачы́се илыш пў́сö уша́н, чолга койы́шан, йөсö гыч лекта́ш йöным муын мошты́шо еным йодеш. Тыга́й йочам кушты́маште мари́й йылме уро́кынат нады́рже изи о́гыл. Йылмы́м түнемме гоч икшы́ве калы́кын тради́цийже, истори́йже, тү́выраж дене палы́ме лиеш да шочмо йылмы́м, калы́кым па́галаш түнемеш. Түнемше-влакын койы́ш-шокты́шыштым шуара́ш манын, пособи́йыште посна паша-влак темла́лтыт. Нуно тамга (**) дене ончы́кталтыт.

«Марла тунемына» пособий кугыжаныш марий йылме программе да тематический планирований почеш чоналтын, сандене тудым урокышто тунемме книга семын кучылташ лиеш.

10-шо класс

1-ше теме.

Марий йылме тўнямбалне.

1. Текстым лудын лекса, руш йылмыш кусарыза. Текстын вуймутшым кузе умыледа, каласыза.

Марий йылмын тўнямбал корныжо.

Шочмо марий йылмынам тўнямбал мучко шымлат. Тиде суапле пашалан Венгрий ден Финляндийыште поснак кумылан улыт. Кодшо курым мучаштак марий кундемыш венгр Антал Регули толын коштын. Тудо Медведево вел марий-влак дене лийын да шуко онгай материалым поген. Тидын негызеш вес венгр, Йожеф Буденц, мутерым ямдылен да икмыняр статьям возен.

Марий йылмым, фольклорым шымлыме шотышто Венгрийыште эн кугу пашам Ӧдӧн Беке ыштен. Тудо 1911-ше ийыштак марий йылме грамматикым возен. Тылеч вара ятыр книгаже ош тўнямужын.

Ӧ. Бекен ыштыме пашажым тудын тунемшыже-влак: Йожеф Эрдоди ден Габор Берецки – умбакыже шуеныт. Нуно коктынат шанчызе лўмым марий йылмым шымлыме пашашт дене сулен налыныт.

Марий йылмым моло эллаштат шымленыт да шымлат. Германийыште – Эрнст Леви, Дюла Дечи, Вольфганг Штейниц. Шведцийыште – Бйорн Коллиндер, Юлиус Мягисте. Эн шуkyжо Финляндийыште – Матиас Кастрен, Арвид Генец, Вольмари Поркка, Ёрьӧ Вихман, Алхо Алхониemi, Эрки Итконен да молат, СШАште – Томас Шӧбек да Ало Раун.

Мемнан шочмо йылмынам шымлыше-влак Францийыштат, Японийыштат улыт.

2. Текстлан энгертен, йодыш-влаклан вашештыза.

Кодшо курым мучаште марий кундемыш кө толын коштын?
Венгр шанчызе Медведево вельш могай сомыл дене толын ул-
маш?

Марий йылмым шымлымаште могай венгр шанчызе эн кугу
пашам ыштен?

Одён Беке марий грамматикым могай ийыште возен? Тудын
тунемшыже-влак кө лийыныт?

Финн шымлызе-влак кокла гыч көн лүмжө тыланда утларак па-
лыме? Тудын нерген мом каласен кертда?

**** Республикыште марий йылмым шымлыме пашам могай ин-
ститут виянден шога? Тудын икымше вуйлатышыже кө лийын?
Марий йылмым шымлаш, тудым виянден колташ тыйын кумылет
уло мо?**

3. Йылме нерген калыкмут-влакым руш йылмыш кусарыза.

Йылме чыла кертеш. Йылме курыкым савыра.

Шочмо йылмын вийже пеш кугу.

Йылме – калык чон.

Мутланаш кок ийыште тунемыт, а йылмым кучен мошташ куд-
ло ият шагал.

Шочмо йылме гоч уло тўня почылтеш.

Йылме уло, калык уло.

**** «Мыняр йылмым палет, тунар гана айдеме улат» калыкму-
тым кузе умыледа, шонымашдам почын пуыза.**

4. Текстым лудын лекса, шке шонымашдам каласыза, калык- мут дене пенгыдемдыза.

Йоратыза шочмо йылмым, тудым өрканыде тунемза! Тендан
илыш корныштыда шочмо йылме шке вержым налын шогыжо.
Тудлан эре шўман лийза!

Тыныш Осып семын.

5. Текстым лудын лекса, содержанияже почеш группо дене пашам ыштыза. Марий йылмым могай шанчызе-влак шымленят, каласыза.

Марий кундемыште финн-влак.

Финн-влак марий йылмым тунемыт манмым, очыни, колында. Шукышт палат – финн ден марий йылме-влак ик вож гыч лектыныт. Эше революций деч ончыч Финляндийыште родо-тукым йылме-влакым шымлаш тўналыныт. Тиде пашалан Матиас Кастрен негызым пыштен. Тудо Сибирьыште коштын, ик жап марий кундемыштат лийын, варажым 1845-ше ийыште латин йылме дене марий грамматикым савыктен луктын.

Тудын деч вара марий-влак деке Вольмари Поркка толын коштын. Йылме да фольклор дене материалым тудо Нёрепсолаште, Унчышто да Моркышто поген, калык ойлымым пеш чын возен, марий шомаклаште ударенийымат кўлеш вереш шындылын. Тиде пашаште тудлан туныктышо Константин Николаевич Бурнаев полшен. Вольмари Порккан пашажым 1895-ше ийыште Арвид Генец печатлен луктын.

Вес ученый Хейкки Паасонен мордва йылмым шымлен. Но Пўрö кундемыште улмыж годым (1900 ий) марий-влак денат палыме лийын. Икмыняр жап Чорайыште марий шомаклам, тўрлö йомакым, легендым, калыкмутым да тулеч молымат возен. Тудын материалжым, ятыр ий эртымеке, вес финн ученый, Пааво Сиро, рашемден.

Ўрйö Вихман марий кундемыш 1905 – 1906-шо ийлаште толын коштын. Талук жапыште кушто гына лийын огыл. Пеленже Ирен ватыжымат налын улмаш, тудыжо марий мўрсемым поген, фонограф дене возкален коштын. Нунын корнышт Курыкмарий районысо Еласал гыч тўналын. Умбақыже тыге шуйнен: Люмпанур – Яранск – Упша – Шернур – Морко – Кужнур – Азъял – Уржум.

Курыкмарий-влак дек 1898-ше ийыште Г.И. Рамстедт толын коштын. Марий калык ожнысек чуваш да татар дене ик кундемыште ила. Пырля илымылан кōра нунын йылмыштат шке семьинышт лишем шогеныт. Марий йылмыш эркын-эркын нунын шомакыштат шагал огыл пурен. Тиде пашам мемнан кундемыште финн ученый Мартти Рясянен шымлен.

Л. Грузов семын.

А. Бригадыште марий деч посна руш, удмурт да татар-влак улыт. Нуно пашам ваш келшен ыштат. Чўчкыдын тўрлў йылмым иктеш луген кутырашышт логалеш. Тыге нунылан утларак онай веле. Южгунам ваш умылен огыт шукто гын, мо кўлешым руш йылме полшымо дене рашемдат. (В. Исенекоев.)

В. «Кажне айдеме мутышто тўжем ияш историй илыш кўэмалтын, кажне йўкыштō эртыше курым шке кышажым коден улмаш», – шона Марина.

Шабдар Осын.

7. Визымше пашасе текстыште вашлиялтше чот мут-влакым
радам чот мутыш савырыза.

8. Келшыше мутым шкегыч ешарен, ойлончо-влакым возен
налза, ваш-ваш тергыза.

1. Марий йылмым ... мучко шымлат.
2. Матиас Кастрен ... пыштен.
3. 1911 ийыште Ӗдӧн Беке возен.
4. Мемнан йылмынам шымлыше-влак ..., ... улыт.
5. Ме школышто ..., ..., ... тунемына.
6. Мыланем марий йылмым ... келша.
7. Марий кундемыште финн-влак тунемыт.
8. Ӱрйӧ Вихман марий кундемыште ... ийлаште лийын.
9. Финляндийыште ... йылме-влакым шымлаш тўнгалыныт.
10. Курыкмари-влак дек 1898 ийыште ... толын коштын.

9. Почеламутым сылнын лудса. Автор тыште могай темым нёлталын?

Эртем марий Йошкар-Олаште,
Марий мутем йонга тылат:
– Элнан тўжем ола коклаште
Мылам тый эн мотор улат.

Мый тыште погенам капкылым,
Уш-акылым пойдаренам.
Аван чон гае шочмо йылмын
Эн сылне ямжым муынам.
М. Якимов.

*тўнямбалне – во всем мире
шымлаш (II спр.) – изучать
шымлызе – ученый
суапле – благородный
кодишо курым мучаште – в конце прошлого века
палышаш улыт – должны знать
тудын деч вара – после него
ик вож гычын – из одного корня
калык ойлымым – разговор народа
шомаклаште – в словах
шымлаш (II спр.) – изучать
савыкташ (II спр.) – издавать*

Тидым палаш онгай!

Марий йылмым кумылын шымла.

Танака Такаси мўндыр Японий гыч. Кум йылме дене сайын кутыра: шочмо япон, руш да англичан. Тыгак изиш китай, немыч, поляк йылме-влакым пала. 1992 – 1993-шо ийлаште Танака Такаси Марий кугыжаныш университетыште марла ойлаш тунемын.

– Кузе Марий Элышке толынат? – йодыныт тудын деч.

– Марий кундемышке университетыш стажер семын толынам. Вуйлатышем профессор Юрий Владимирович Андуганов лийын. Тудак тышке ўжын ыле. Марий йылмым тунемынам, тыгодымак студент-влаклан англичан йылмым туныктенам. Школышто тунем-мем годым ик ий Америкыште иленам, сандене англичан йылме дене сайын кутырем.

– Марий йылмым тунемаш кумыл күзе шочын?

– Токио оласе йот йылме университетыште тунеммем годым руш йылмым шымленам. Японийыште кумдан палыме финн-угровед, профессор Казуто Мацумура тунам тыге ойлыш: «Рушла моштет гын, финн-угор йылме-влакым тунемаш куштылго. Тыланет ик паша уло, полшо». Пашаже тыгай лийын: марла-рушла мутерым компьютер дене погаш, электрон текстым ышташ. Мый келшышым. Профессор Мацумура ден Ю.В. Андуганов пеш сай йолташ лийыныт. Нунын полшымыштлан көра Марий Элыш логальым.

– А кызыт могай пашам ыштет?

– Мый Токио оласе университетыште пашам ыштем. Тушто марий йылмым студент-влаклан туныктем. Нунылан пеш келша. Марий Элышке мый чылаже 16 гана толынам. Пытартыш гана мыйшке студенткем Седзи Сидзукам конденам. Тудо марий йылмым Токио оласе университетыште шымлен.

«Ямде лий!» газет гыч.

2-шо теме.

Илыш корно парт кокла гыч тўгалеш.

1. Калыкмут-влакым руш йылмыш кусарыза. Нунын значенийыштым күзе умыледа, каласыза. Иктыжым ойырен налын, изи текстым чоныза.

Тунеммаште – вий.

Тунемде, нимом ышташ ок лий.

Тунемше ен эре ончыко кая.

Тунеммаш – паша, паша – тунеммаш.

Книга – шинчымаш памаш.

Книга пашаште полша.

2. Текстым лудын лекса, содержанияй почеш мутланаш йодыш-влакым ямдылыза.

Мыйын у палымом, Валерий Валентинович Романов, Военно-медицинский академийын 4-ше курсыштыжо тунемше, Марий кун-

дем гыч улмаш. Мутланымек, пален налым: тудо Провой күндемысе Марий Отареш 1956-шо ийыште шочын. Ялыштыжак тўналтыш школым пытарен, вара Исменца кыдалаш школышто тунемын. Ен ойгым тудо ала-кузе моло деч чотрак шижын моштен. Очыни, тидак рвезым Йошкар-Оласе медицине училищыш конден. Тудым 1975-ше ийыште сайын тунем лектын. Кок арня гыч самырык

фельдшерым Совет Армий радамыш налын. Туштат тудо изинек ойырен налме сомылжымак шукташ тўналын – чактыште санинструктор лийын. Ият пеле служитлымек, Ленинградысе Военно-медицинский академийыш врачым ямдылыме факультетышке тунемаш пурен.

1982-шо ийыште В.В. Романов академийым отличиян диплом дене пытарен да касвел группысо войскаште служитлен, танковый полкышто медицине службым вктарен. Чыла шотыштат ушан улмыжым ончыктен. Уста эмлызе, тале организатор лийын, озанлык сомылымат сайын пален. Сандене тудым умбакыже тунемаш колтен. Тыге адак академийыш, ынде вулатыше-влакым ямдылыме факультетыш тунемаш толын.

Тунем пытарымеке, военный врач В.Романовым тале выпускник семын академиешак пашам ышташ коден.

«Марий Эл» газет гыч.

**** Шинчымаш** илышыште могай верым налеш, каласыза. Тунемме паша куштылго мо? Сай шинчымашым налаш манын, те мом ыштеда?

3. Текстлан энтертен, план почеш каласкалаш ямдылалтса.

1. В.В. Романовын шочмо верже.
2. Тудын тунемме жапше.
3. Кõ лияш шонымыжо.
4. В.В. Романов – ушан айдеме, уста эмлызе.

4. ** Миша 11-ше класс деч вара инженер лияш шона. Тиде профессий кызытсе илышыште пеш кўлешан. А те кõ лияш шонеда? Ончыкылык профессийда нерген каласкалыза.

5. Ойлончылаш келшыше мутым ешарен возен налза.

Ачамын лўмжө Тудлан ... ий. Ачам ... пашам ышта. Авамын лўмжө Тудлан ... ий. Авам ... пашам ышта. Акамын (изамын) лўмжө Тудлан ... ий. Акам (изам) ... пашам ышта (тунемеш).

6. Марий Элыште кумдан палыме ег-влакын лўмыштым лудса да нунын профессийыштым палыза. Шкегыч иктаж-кө нерген каласкалшам ямдылалтса.

Сергей Григорьевич Чавайн, Андрей Яковлевич Эшпай, Валериан Михайлович Васильев, Зосим Лаврентьев, Эрик Сапаев, Йыван Кырла, Василий Домрачев, Василий Петрович Мосолов.

7. ** Текстым лудын лекса. Палемдыме ойлончым те кузе умыледа, шонымашдам каласыза.

Эше визымше классыште тунеммем годым шагат мастерскойыш учениклан пурынем ыле. Йөра, тунам ачам чарыш. *Сай мастер лийнет гын, ондак школышто сайын тунемаш кўлеш, мане.* Ындыже улымышым: ачам чыным ойлен. А тунам мый тыге шоненам: школышто садак шагатым ачалаш огыт туныкто, молан тиде тунеммыже йөрышө лиеш? Ремесленныйыш пурымекем шижым: шым классым пытарымекат, чылажымак иканаште улылаш йөсө. Сандене, пашам ышташ тўналмекат, тунеммым ом кудалте. Паша деч кўрылтде, техникумышто тунемаш тўналам, а вараже институтышкат налыт, очыни, – ятыр шонен коштымжым Юрий каласыш. Вара изиш шоналтышат, ешарыш:

– Эше ик шонымаш уло. Тугай кид шагатым ышташ, кудо, жапым ончыктымо деч посна, компасым вашталтыже да изи радиоприемник лийже. А тыгайым ышташ лиеш! – пуйто ала-кө дене ўчашымыла, тудо пелештыш. Тиде жапыште шинчаштыже ушан тул ылыже.

В.Орлов.

*чарыш – остановил
кўрылтде – не прерывая
ондак – сначала
кид шагат – наручные часы*

ынде – теперь
ачалаш (II спр.) – ремонтировать
умылаш (II спр.) – понимать
ваишталтыш – изменение
у семын ончалаш – посмотреть по-новому
начар шинчымаш дене – с плохими знаниями
келге шинчымаш – глубокие знания
усталык – талант

Тидым палаш онай!

Йоча-влак, те портфелеш тунемме книга, тетрадьым, ручкам, карандашым нумалыштыда.

Тиде ойлончышто кучылтмо кум мутшо йот йылме гыч пурен.

Портфель – Франций гыч толшо шомак. *Порте* «нумалаш» манме лиеш, *фейле* – кагаз.

Тетрадь – Греций гыч корным кучен. *Тетра* «нылыт» манме лиеш. Чын ойлаш гын, нылыте тодылмо кагаз ластык.

Карандаш – Турко вел гыч толшо мут. *Кара* – шем, *даш (-таш)* – кӱ. Карандаш рӱдым графит дене ыштат. Тудыжо шем кӱм ушештара.

3-шо теме.

Кинде – чылалан вуй.

1. Текстым лудын лекса. Содержанийлан энертен мутланаш ямдылалтса.

Ялозанлык кызытсе жапыште.

Кызыт республикысе ялозанлык ятырак лунчырген. Шуко колхоз да совхоз-влак шаланеныт, ятырже пыкше гына илен лекташ толаша.

Но йол ӱмбалне пентгыдын шогышо озанлык-шамычат улыт. Мутлан, Звенигово кундемыште «Звениговский» совхоз, Морко районьшто «Передовик» артель, Медведево вельште «Шойбулакский» племзавод да тулеч молат. Нине озанлык-влак техникым налашат оксам муыт, пасумат жапыштыже куралыт, энергийым анык-

лыше технологийлан эңертат. Мутлан, «Лидер» культиватор пасу пашаште иканаште икмыняр операцийым шукта, «Объ – 4» сеялке дене мландым куралде пасушто ўдаш лиеш. У комбайн-влак олым-тым тыгыдемдыме механизман улыт, а тыгыдемдыме олым мландым пушкыдемда, ўянда. Но чыла вере тыгай чапле технике уке. Садлан шуко озанлыкше тошто трактор ден комбайным ачален-ачален, пасу пашам ышта. У техникым налаш окса огеш сите. Тачысе кечылан, мутлан, у комбайн 3,4 миллион шога, трактор – 800 тўжем тенге. Кертеш мо таче лунчыргышо ялозанлык техникым налын? Начар озанлыкклан банк кредитым пуа мо?

«Марий Эл» газет гыч.

****** Йоча-влак, тыгай саманыште ялозанлыкклан илен лекташ куштылго мо? Мом ыштыман, кузе лийман, шке шонымашдам каласыза.

2. Чын але чын огыл, ойлыза.

Кенжежым пасушто пашам огыт ыште.

Шыжым пасум куралыт, ўяндат.

Ожно пасум имне дене куралыныт.

Кызыт ялозанлыкыште ончыл технологийым кучылтыт.

У техникым налаш ятыр окса кўлеш.

Озанлыкын лектышыже пашаче калыкын кидыштыже.

3. Пуымо ойлончылаште глагол-влакым числа да лица дене вашталтыза.

Мый ялышке коштам. Мый ялышке ом кошт.

Мый ялозанлыкыште пашам ыштем. Мый ялозанлыкыште пашам ом ыште.

4. Калыкмут-влакым марий йылмыш кусарыза, значений-ыштым умылтарыза.

Рыба – вода, ягода – трава, а хлеб – всему голова.

Хлеб – батюшка, вода – матушка.

Хлеб хлебу брат.

Хлеб да вода – мужская еда.

Без хлеба, без соли – половина.
Был бы хлеб, а каша будет.
Рыба – не хлеб, сыт не будешь.

5. Лудын лекса. Текст гыч ялозанлык дене кылдалтше мут-влакым возен лука да шкегыч ойлончым чоңыза.

Уржа-сорла – идалыкыште эн вучымо пагыт. Ончен куштымо шурным тўрысnek поген налаш манын, механизатор-влак чыланат ик еҥ семын тыршат. Лыжга мардеж дене тенгызла толкыналтше шурнывечыште комбайн-влакын йўкышт эрдене тўналын кас пычкемыш марте йырым-йыр шергылтеш. Шўртнялге валок эре шўкемеш да шўкемеш. Шўко вере тўредын опытымо каштам поген шиййт, у шурным эллан шўпшыктат. Ялозанлык нурлаште паша муру йонга, у кинде пуш шарла.

В.Петухов семын.

6. Мланде лўм мутым падеж формыш чын шынден, калыкмут-влакым возен налза.

Мланде сай озам йўрата. Шке мланд... кормыж рокшат шерге. Шочмо мланд... шушо нимат уке. Кў мланд... шымата, тудым мланд... чамана. Мланд... – ўяндыш, клатыште – кинде. Ўяндыме мланд... вочшо пырче таза вожым колта. Шем мланд... кинде шо-чеш.

*ялозанлык – сельское хозяйство
пенгыдын – крепко
тыгыдемдыме олым – дробленая солома
ўдаш (II спр.) – сеять
пушкыдемда – рыхлит
шўк дене кушкыт – зарастают сорняками
ўянда – удобряет
илен лекташ толашат – стараются выживать
лунчырген – в упадке
оза – хозяин*

4-ше теме.

Нуно тўналтышым ыштеныт.

1. Текстым лудса, руш йылмыш кусарыза, йодыш-влаклан эртерен мутланаш ямдылалтса.

Марий интеллигенций XIX курым кыдалне виягаш тўналын. Икымше марий интеллигенций радамыште С. Нурминский, Г. Яковлев, П. Ерусланов, В. Васильев, П. Глезденев, С. Чавайн, В. Ипатов, Г. Кармазин, А. Альбинский, И. Кедров ұлыт. Профессий шот дене интеллигенций радамыш туныктышо, священник, сўретче, музыкант, ялозанлык специалист, эмлызе-влак пуреныт. 1917-ше ий марте кўкшў образованийым 10 ег гына налын кертын. Нуно утларакшым гуманитарный профессиян лийыныт.

Марий интеллигенций кресаньык еш гыч лекше улмаш. Шинчымашым налаш шонымаш нуным тунемаш таратен.

Кушто да могай верлаште тунемыныт марий калыкын тале эргышт? Тиде йодышлан вашмутым пуаш нелыжак огыл. Шукынжо шинчымашым университетыште, духовный учительский семинарийыште, 2-классный училищыште, педкурсышто погеныт. Мутлан, чыла марий калыклан палыме С.Г. Чавайн келге шинчымашым Озанысе учительский семинарийыште налын. Иктешлен каласаш гын, Озан, Пўрў, Кукарка, Царевококшайск, Уфа, Вятке олала марий интеллигенцийлан ылышыш лекташ корным почыныт.

Эмлызе, мурызо да сўретче пашам шукташлан шинчымашым ушан-шотан марий-влак Озан, Вятке, Уфа, Санкт-Петербург, Москва олалаште налыныт.

Историй гыч пале: 1917-ше ийыште Пўрў олаште марий-влакын икымше погынышт эртен. Тушто марий йылмым туныктышым ямдылыме нерген йодышым канашеныт.

Марий интеллигенций кунам виягаш тўналын?

Икымше марий интеллигенций кокла гыч кўм паледа?

Марий интеллигенций утларакше могай профессиян лийын?

Могай олалаште марий интеллигенций шинчымашым поген?

Марий интеллигенций могай еш гыч лийын?

Марий-влакын икымше погыныштыжо могай йодышым

канашеныт?

2. Чын але чын огыл, каласыза.

- Марий интеллигенций XVII кырым кыдалне виягаш тўналын.

- Икымше марий интеллигенций радамыш С. Нурминский, Г. Яковлев, В. Васильев, С. Чавайн пурат.

- Интеллигенций коклаште тыгай профессиян еҥ-влак лийыныт: туныктышо, священник, сўретче, музыкант, ялозанлык специалист, эмлызе.

- Нуно шинчымашым университетыште, духовный учительский семинарийыште, колледжыште погеныт.

- 1918-ше ийыште марий-влакын икымше погынышт Пўрö олаште эртен.

- Погынышто марий туныктышым ямдылыме йодышым канашеныт.

3. Палемдыме глагол-влакым эртыше жапыш шынден, текстым лудын лекса.

Петр Степанович Тойдемар.

Тойдемар 1889-ше ий 14-ше июнышто Морко районысо Кожлаер ялеш (*шочаш*). Тудо вич ияшак ава деч посна (*кодаш*). Ачаже шўвыр, кўсле, шиялтыш, гармонь дене сайын (*шокташ*). Изи Павылат писын нине семўзгар-влак дене шокташ (*тунемаш*).

1924-ше ийыште Павыл Краснококшайскыш (*каяш*) да тушто музыкантлан пашам ышташ (*тўналаш*). 1927-ше ийыште тудо олесе театр пелен студийыш тунемаш (*пураш*). Тиде ийыштак «Марий Кўжер» лўман фильм (*лекташ*). Тушто Тойдемар тўн рольым (*модаш*). Кўгу Ачамланде сар годым Тойдемарын вуйлатыме коллектив кок ий утла тўрлö фронтлаште концертм (*пуаш*).

4. Точко-влак олмеш келшыше мутым шынден возен налза.

С.Г. Чавайн 1888-ше ... Изи Корамас ялеш нужна кресаньык ... шочын. 1904-ше ийыште тудо Озан олесе учительский семинарийыш ... пурен. 1905-ше ийыште Чавайн «Ото» лўман ... возен. Тиде почеламутым 45 йылмыш С. Чавайн илышыж мучко 250 наре произведенийым Морко районысо Чавайнур ... тудын лўмеш музей пöрт верланен. Йошкар-Олаште ... лўмеш бульвар,

библиотеке улыт.

5. Марий композитор-влакын фамилийыштым шарналтен возыза.

Эрик С... . Тудын оперже – «Акпатыр». Иван М... «Элнет» оперым возен. Яков Э... «Марий сюите» симфонийым возен. Анатолий Л... – «Чодыра сем» первый марий балетын авторжо. Вениамин З..., Сергей М..., Алексей Я... самырык-влакын йоратыме композиторышт улыт.

*кыдалне – в середине
нужна – бедный
тўналтыште – вначале
шужышо – голодный
нунын кокла гыч – среди них
савыкташ (II спр.) – издавать
погын – съезд
ик тўн йодыш – основной вопрос
ойыртемалташ (I спр.) – отличать
пенгыде кыл – тесная связь*

Тидым палаш онай!

Икымше сўретче-профессионаллан П.С. Кушелевым шотлыман. Тудо, Строгановский училищым тунем пытарымек, Вятке олаште черчений ден рисованийым туныктен. Тыгак книгам савыктымаште П. Кушелев шке сўретшым темлен.

XX курым тўналтыште А.В. Григорьев шке мастарлыкшым ончыкташ тўналеш. Марий профессиональный искусствышто тудым негызым пыштышылан шотлат. Самырык студент годымак А. Григорьев тўрлө выставкылаште шке пашажым ончыктен. Кызыт Козьмодемьянск олаште тудын лўмеш музей пōрт уло.

Икымше марий ўдырамаш-сўретче – Е.Д. Атлашкина. Тудын утларакше шке калыкын илыш-йўлажым ончыкташ кумылжо лийын. Кызыт тудын пашалажым Йошкар-Оласе да Финляндийысе Хельсинки олаште национальный тоштерлаште ужаш лиеш.

Озангысе учительский семинарийыште тунемше марий рвезе Токмурзин Москва олаште эртыше конкурсышто участвоватлен. 1880-ше ийыште А.С. Пушкинлан памятникым ыштыме проект-

конкурсышто вийжым терген.

Т. Евсеевын 340 наре сўретше Хельсинки тоштерыште аралал-теш. Шке жапыштыже Тимофей Евсеев финн-угор обществе дене пенгыде кылым кучен.

XX курым тўналтыште марий сымыктыште профессиональный музыкант шагал лийын, сандене чыла тунемме заведенийлаште музыклан жапым ойыраш тўналыныт. Эркын кундем мучко хор виянгын. Курыкмариий могырышто илыше-влак утларакше семўзгарым ыштыме дене ойыртемалтыныт. Мурызо-кресаньык кокла гыч Степан Степановым, Федор Канюшковым, Егор Шитковым палемдаш лиеш.

Профессиональный музыкантлан Иван Степанович Ключников-Палантайым да тудын изажым, Яков Эшпайым, шотлат. Нуно коктынат Звенигово районысо Какшамариий ялеш шочыныт. 1922-шо ийыште И.С. Палантайын хоржо Москваште эртыше конкурсышто кокымшо верым, Пятницкий хор деч вара, налын.

П.А. Анакаев семын.

5-ше теме.

Унам вучена.

1. Текстым лудын лекса. Содержаний почеш йодыш-влакым чоныза.

Этикет.

«Этикет» шомак руш йылмыш француз йылме гыч пурен. Значений шот дене тудо ен коклаште шкем кучен моштымо правилым але нормым ончыкта. Илышыште тиде шомакым ме чўчкыдын мут-кылдыш дене кучылтына. Мутлан, кутырымо этикет, паша этикет, дипломат этикет да тулеч молат.

Родо-тукым але йолташ деке шочмо кечыш, пайремыш кайыме годым ме лач этикет нерген шоналтена. Моланже раш: пўлекымат налын моштыман, оза да уна-влак ончылно шкем сайын кучыман. Азапыш логалаш огыл манын, икмыняр канашым шарныман:

- Унала ярагида каяш сай огыл, сандене йочалан модышым, озаватылан пеледышым, конфетым але вес шере кочкышым намияш

лиеш.

- Уна-влак коклаште шке пашада, илышда, ойгыда нерген утыжым ида ойло. Ойлышаш теме чылалан келшыше лийшаш.

- Калык коклаште шортын, ойгырен шинчашат сай огыл. Сандене ойго шўлышан унала толман огыл.

- Ёстел коклаште моторын шинчыман. Ёстембаке кидым веле пыштат, а кынервуй дене энерташ огеш кўл.

- Уна лиймеке, жапыште кайыман. Сандене ег дене кужу жап ида шинчылт. Кайымыда годым таум каласыза, шкендан деке унала ўжса.

**** Кузе шонеда, молан ег-влак чылаж годым шкем кучен огыт мошто? Шкем кучен мошташ куштылго але йёсö?**

2. Темлыме рецепт-влак дене палыме лийза. Могай салатше тыланда келша? Йöратыме салатын рецептшым возыза.

1. Свежа киярым, помидорым, кешырым пўчкедена, ўмбал дене йöрена. Шинчалым але сакрым пыштена.

2. Кок вуй ужар шоганым, ик изи ковыштавуйым пўчкедена, кечшудо ўй дене варена.

3. Кок-кум кешырым пўчкедена, ик вуй шоганым, салатым але вестёрлö пакчасаскам пўчкедена, майонез дене варена.

4. Вич помидорым, ик шинчалтыме да ик свежа киярым, ик вуй шоганым, чесноком, ужар пакчасаскам пўчкедена, кечшудо ўй дене йöрена.

3. Ситуаций почеш диалогым чоныза.

Тый декет йолташет толын. Тый сöсна коя дене парентым жаритленат. Йолташет парентым огеш коч. Молан?

Йолташет дене таза кочкиш нерген мутланыза.

4. Глагол-влакым повелительный наклонений формыш шындыза, ойлончым чоныза.

ужаш (-ам) – видеть

пўчкедаш (-ем) – резать

йӧраш (-ем) – перемешивать
вучаш (-ем) – ждать
пышташ (-ем) – класть
кочкаш (-ам) – есть, кушать

5. Шарныза! Тидым палыман!

Парням нулен ит коч.
Киндым але когылым кугун пурлын налаш ит төчӧ.
Кочмо годым ит кутыро.
Умшатым шып тарватыл.
Тышке-тушко ит ончышт, еным ит эскере.
Пӱетым парня дене ит пургед.
Вашкен ит коч.
Ўстембаке ит шӱведе.
Утыжым кочкаш ит тырше.
Чайым, молымат йытыран йӱ.

6. Ситуаций-влаклан келшыше вариантым ойырен налза, мутланымашым чоңыза.

1. Вашке У ий пайрем шуэш.
Унам кузе ўжаш тўналат?	- телефон дене йынгырташ (II спр.) –
позвонить по телефону
2. Ўжмет почеш уна пайремыш
толын огеш керт. Мом ыштыман?	- ўжмаш открыткым возаш (II спр.) –
написать пригласительную открытку
3. Уна пайремыш почеш кодын
толеш. Тудо мом ыштышаш?	- ужын мутланаш (II спр.) – погово-
рить при встрече.
- нелеш налаш (I спр.) – обижаться
- ончылгоч увертараш (II спр.) –
сообщить заранее

7. Текстым лудын лекса. Ен-влак коклаште шкем кузе кучы- ман, кўчыкын каласкалыза.

Кузе саламлалташ?

Саламлалтмаш поро шонымашан улмым, весым пагалымым ончыкта. Марий калык «салам лийже», «поро эр», «поро кече», «поро кас» манеш. Тыгодым ўдырамаш ден пӧръен-влак шкеныш-

тым түрлын кучат.

Илалше пörьен, верже гыч тарваныде, вуйым савалта. Пöлемыш пүрышо ең дене пörьен шогалын саламлатеш. Кидым кучымо годым пörьен кеч-кунамат верже гыч тарванышаш.

Пörьен ончылно ўдырамаш огеш кынел, лач самырык-влак гына илалше еным пагален шогалыт. Службышто ўдырамаш начальникше ончылно кынел шогалшаш.

Кеч-кунамат изирак ийготан кугурак дене саламлатеш, пörьен – ўдырамаш дене, подчиненный – начальник дене, йоча – кугыен дене.

Толын пүрышо ең пöлемыште улшо-влаклан ончыч «салам» мутым пелешта, лектын кайыме годым тыгак первый чеверласа.

Воктенет улшо йолташет дене палымыже саламлатеш гын, тятт вашештышаш улат (тудым от пале гынат). Мөнгешла, тыйын палымет иктаж-кө дене саламлатеш гын, тятт тидым ыштышаш улат.

Кунам тендалан йөршеш палыдыме ең «салам» манеш, тудлан тугак вашештат, тидын годым йонгылыш лиймыжым огыт шижтаре.

Кафеште але рестораныште ўстелтöрыш палыдыме-влак коклаш шичме годым саламлатыт. Чеверласат мут деч посна, вуйым савалтен. Шинчыше-влак тыгак вашештышаш улыт.

Поезд купешке але иктаж-могай учрежденийын приемныйшыкжо пүрымеке, ең-влак дене саламлатыт. Лекме годым чеверласат.

Таксин, тораш кайыше автобусын шоферышт дене «салам» манын пелештат.

Палыдыме еңлан йодышым пүымо деч ончыч саламлатыт. Палыме лийме годым кугурак ең изираклан кидым ончыч шуялта, ўдырамаш – пörьенлан, туныктышо – тунемшылан, паша годым вуйлатыше –подчиненныйлан. Ўдыр але рвезе ўдырамаш илалшырак пörьенын кид шуялтымыжым вуча. Ўстел гоч кидым огыт пу. Кид кучен саламлатме годым ўдырамаш перчаткым кудаштеат кер-теш, но илалше дене саламлатме годым кудашаш шотлан толеш.

вер гыч тарваныде – не поднимаясь с места

шарныза – запомните

ида шинчылт – не засиживайтесь

ўжааш (I спр.) – пригласить

унала – в гости

кумылым нöлталаш (I спр.) – поднимать настроение

*ўстел коклаште – за столом
вуйым савааш (II спр.) – поклониться
вер гыч тарванааш (II спр.) – подняться с места
вер гыч тарваныде – не поднимаясь с места
кынел шоғалиаш – должен встать
илалше пёръен – пожилой мужчина
ўдырамааш – женицина
толын пурышо ең – подошедший человек (гость)
палыдыме ең – незнакомый человек
кид кучен саламлалтааш (I спр.) – здороваться за руку*

Тидым палааш онай!

Пайрем ўстелыште эре салфетке лийшаш. Тудо пушкыдо кагаз але куэм (ткань) гыч ыштыме лийын кертеш. Салфетке дене пайрем ўстелым сѳрастараш пеш сай. Тидланже кызыт тўнемаш пеш шуко йѳн уло. Ик эн сай йѳн – Интернет. Мастар ең-влак тендам салфеткым пеш моторын тодышташ тыманмеш туныктат.

Кажне ўдырамааш пайрем ўстелыште сорта формым йѳратен кучылтеш. Тидланже салфеткым кок гана пелыгыч тодылман. Ныл квадрат лектеш. Вара диагональ дене кок лукум ўлык савырыман, вес кок лукум шентелан пижыктыман. Ёрдыж гыч ончымаште салфетке сорта гай коеш.

Лилий пеледышым ыштыме годым салфеткын ныл лукшыMAT покшке тодылман, вара вес могырыш савырыман да эше ик гана покшке тодылман. Йымал велне ўлош лук-влакым лилий семын ўмбаке савырыман. Тодмо салфетке лилий пеледыш гай коеш.

6-шо теме.

Кызытсе культур илыш.

1. Текстым лудын лекса, руш йылмыш кусарыза, лўмдыза.

Кызытсе Йошкар-Ола – тиде вияш да кумда проспект, урем да изурем-влак, сѳрал площадь ден сквер-шамыч, шуко пачашан кў пѳртла. Олаште 300 утла урем да изурем-влак улыт. Йошкар-Ола

кажне ийын кушкеш да сылнештеш. У площадь, шарныктыш, спорт полат-шамычым чонат. Ик у площадь руш воевод Ноготков-Оболенскийын лўмжым нумалеш. Тудым 2007-ше ий 4-ше ноябрьыште почыныт. Площадьыште административный зданий-влак, национальный галерей, шарныктыш-влак улыт.

Рўдō паркыште «Тукым пушенге» («Дерево жизни») скульптурым шогалтыме. Тудым 2008-ше ий 4-ше ноябрьыште почыныт. Тыште ме марий семўзгар дене шоктышо самырык рвезым, пōръенгым да шонгыенгым ўжына. Скульптур покшелне – пушенге, илыш вий. Тўдо марий калыкын курым гыч курымыш шарлен толшо традицийжым ончыкта.

Сенгымаш бульвар – ик эн сылне вер. Кенегым тушто мотор пеледыш-влак пеледыт, фонтан-шамыч кечыште йолгат. Тыште «Пиалан еш» («Счастливая семья») памятник ўло. Еш – ончыкылык волгыдо илышлан куан. Бульвар мучаште «Дружба» стадион верланен.

Йошкар-Олаште ик эн куанле вер – Кремль. Тудым 2009-ше ийыште почыныт. Тушто ныл башне ўло. Тыште тошто олан фотографийже-влакым ончаш лиеш. Кўкшō пырдыж воктене пушко-влак шогат. Кремль – ончаш толшо-влакын ик эн йōратыме верышт. Йошкар-Ола кечын уэмеш да тўзлана.

2. Ончыч тунеммым шарналтен, йодыш-влаклан вашмутым пуыза.

Йошкар-Олам могай ийыште чоненыт?

Рўдола ожно могай лўмым нумалын?

Олан шола ден пўрла серлашт могай кўвар дене ўшалтыныт?

Кўртньыгорно вокзал воктене могай шарныктыш ўло?

Могай сквер лўмлō парашютисткын лўмжым нумалеш?

Рўдō паркыште могай у шарныктышым шогалтыме? Кунам?

Йошкар-Олаште могай спортивный объект-влак улыт?

Олаште могай онай шарныктыш-влакым чонымо?

3. Ончыктымo дaтe-влaк мoгaй сoбытий-шaмыч дeнe кылдaл-тыныт? Нунын дeнe текстым чoнызa.

1584, 1918, 1928, 2007, 2008, 2009.

4. Руш гыч марий йылмыш кусарыза.

Город Йошкар-Ола – центр культуры Республики Марий Эл. В городе 5 дворцов культуры, 5 театров, 3 кинотеатра, 5 музеев, 7 детских школ искусств, 2 детские художественные школы, 20 библиотек.

5. Текстым лудын лекса. Автор текстыште могай проблемым тарвата, рашемдыза.

Кӱлеш мо мемнан жапыште театр? Вет кызыт калык мӱнгыштӱ кинонат, концертымат, спектакльымат ончен кертеш. Телевизор воктен шинчат да, кынелде, икмыняр шагат жапыште мом-гына от уж? Ик передаче весым алмашта. Классике почеш рок музык йонга але онай спектакль кая.

Туге гынат, сезон почылтмеке, кас еда шуко ег театрышке вашка. Марий театр шукертсек мемнан чоным куандара да ончышо-влаклан кажне ийын у спектакльым темла.

Таче премьер. Н. Игнатьевын «Савик» лӱман романже почеш у спектакльым ямдылыме. Елу ден Сергей тачысе премьерлан ончылгоч билетым налыныт.

Фойеште калык шуко. Ег-влак сылне вургемым чиеныт. Йынгыр йӱк спектакль тӱналме нерген шижтарыш. Елу ден Сергей залыш пурышт. Нунын верышт партерыште, луймшо радамыште.

Залыште шып, спектакль тӱнгале. Зритель-влак куанен ончат.

Спектакль пытымеке, ӱло калык, кынел шогалын, рӱжге совым кырен, артист-влакым саламлен, сценыш режиссерым, художникым да композиторым ӱжын. Ончаш толшо-влак рӱжге сово кырыме дене кугу таум ойленыт.

Г.С. Крылова семын.

6. Пуымо мут ден муткылдыш-влакым кучылтын, йодыш-шамычлан вашештыза.

Онай, ончылгоч, театрыш толмеке, партерыште, ончылно, покшелне, рӱжге, программым налыт, фотографий-влакым ончат, мутланат.

1) Тиде тылзыште театрыште могай спектакль лиеш?

2) Спектакльыш кӱ дене кает?

- 3) Билетым театрыш кунам налат?
- 4) Тый театрыште могай верыште шинчаш йӱратет?
- 5) Спектакль тўналмешке ончышо-влак мом ыштат?
- 6) Спектакль пытымеке, артист-влакым кузе саламлат?

7. Марла пуымо мут ден муткылдыш-влакын руш вариантыш-тым муза.

ончышо	играть роль
рольым модаш	спектакль начинается
тўн роль	дружно аплодировать
спектакль тўгалеш	купить программу
программым налаш	зритель
спектакль кая	главная роль
визымше радамыш шинчаш	входить в зал
рўж совым кыраш	садиться в пятом ряду
зальш пураш	спектакль идет

8. Афишым лудын лекса, диалогым чонгыза.

М. Шкетан лўмеш Марий национальный драме театр.

М. Шкетан лўмеш Марий национальный драме театрын март тылзылан репертуарже.

14, *кушкыжмо*. Премьер. Онарын кердыже (йомак). М. Рыбаков.

15, *вўргече*. Премьер. Тулык ава (драме). Л. Яндаков.

16, *изарня*. Почан шўдыр (комедий). В. Рееж-Горохов.

Спектакль 18 шагатлан тўналеи. Билет театрын кассыш-тыже ужалалтеи.

Пагален ўжына!

9. Глагол-влакым эртыше жапыш шынден, текстым лудын лекса.

Марий театр 1919-ше ийыште (*шочаш*, I спр.). 1926-ше ийыште марий театрлан посна пӱртым (*чонаш*, II спр.). Тудо Карл Маркс уремыште (*лияш*, I спр.). 1984-ше ийыште тошто театрын пӱртшым (*пужаш*, II спр.). Тудын олмышто кызыт Курчак театр (*верланаи*,

II спр).

Марий артист-влак кокла гыч И. Янаевын, А.Тихонован, Н. Конакован, В. Якшовын, И. Россыгинын, М. Сапожникова, М. Романован, А. Страусован, С. Кузьминыхын лўмыштым марий калык сайын пала. Шуко ий театрыште С. Николаевын «Салика» лўман пьесыже (каяш, II спр.). Тиде спектакльым калык йōратен (онча, II спр.).

10. Текстым лудын лекса, лўмдыза, содержаний почеш мутланаш ямдылалтса.

1939-ше ий 23-шо июльышто верысе хоровой капелле негызеш «Марий Эл» куштышо да мурышо ансамбль шочын.

Тудын икымше вуйлатышыже композитор Алексей Искандарович Искандаров лийын. Тиде коллективлан йол ўмбаке шогалашыже ятыр лўмлō ен полшен: композитор-влак Яков Эшпай, Кузьма Смирнов, музыкант-влак Петр Тойдемар, Никон Сидушкин, балет-мейстер-влак Татьяна Островская, Петр Зимин, мурызо-влак Вера Смирнова, Вера Богатырева, куштышо-влак Елена Данилова, Надежда Дружинина да молат.

Ачамланде сар жапыште ансамбль кум тўшкалан шелалтын да фронтлаште 1165 концертым ончыктен. Сар деч вара тушко у артист-влак ушненит.

1989 ийыште «Марий Эл» ансамбльлан 50 ий темын. Тудо шуко гана йот эллашкат миен коштын: Венгрийыш, Финляндийыш, Мексикыш, Данийыш.

**** Таче самырык ен шуко тўрлō музыкым колыштеш, кином онча. Куштымашым налаш гын, пеш шагалже калык куштымаш дেকে шўман. Изижат-кугужат кызытсе сем почеш куанен куштат.**

Тыгай койышым те кузе акледа? Калык тўвырам арален кодаш манын, мом ыштыман?

шарныктыш – памятник

курым гыч курымыш – из века в век

кечыште йолгат – сверкают на солнце

куанле вер – славное место

тўзланаш (II спр.) – цвести

йынгыр – звонок

*радамыште – в ряду
шижстарыш (II спр.) – предупредил
ончышо – зритель
шындаш (II спр.) – ставить
ончылгоч – заранее
кумыл нӧлтын – с воодушевлением
тудын олмышто – на его месте
рӱжге совым кыраш – дружно аплодировать*

7-ше теме.

Ме ик тукум улына.

1. Текстым лудса, лӱмдыза да, содержаниянлан энгертен, йодыш-влаклан вашештыза.

Шукерте ожно Урал да Юл кокласе кумда верлаште ик кугу калык илен. Ожно нуно ик йылме дене ойленят, ик йӱлам кученят. Вара, сайрак верым кычалын, ондак ик тӱшка ойырлен, вара – весе. Тыге ик еш семын ылыше кугезе калык шаланен.

Кызыт финн-угор тӱшкаште латвич тӱрлӧ калык кодын: финн, венгр, эстон, карел, лив, вепс, водь, ижор, саам, мордва, марий, одо, коми, хант да манси. А ожно шуырак лийын. Тиде меря, мурома, мешера, чудь, печера калык-влак лийыныт. Нунат финн-угор тукумыш пуреныт.

Эн кугу калык – финн, венгр да эстон. Нунын посна кугыжанышышт уло.

Венгр ден марий калык-влак ожнысек келшен илат. Йошкар-Олаште Сомбатхей микрорайон венгр калык дене кылдалтын. Венгрийысе Сомбатхей олаште Йошкар-Ола район уло. Тыге кок родо-тукум калык шке пенгыде кылжым, икте-весешт дек пагалымашым ончыктат.

Йошкар-Олаште Сомбатхей микрорайоным 1974 ийыште чонаш тӱнгалыныт. Ожно тиде верыште куп лийын. Кӱкшӧ пачашан пӧрт, кевыт, школ, йочасад да моло полат-влак пеш писын кушкаш тӱналыныт. Илыме пӧрт-шамыч венгр архитектор-влакын проек-

тышт почеш чоңалтыныт.

Венгр калык дене кыл түрлө могырымат виягаш тўналын. Нүно ваш-ваш унала пионер делегацийым колтылыныт, тыгак вуз, редакций, шанчызе-влак коклаште кыл пенгыдемын.

Сомбатхей ола – тиде Венгрийын тошто олаже. Тудлан римлян-влак негызым эше 45 ийыште мемнан эра деч ончыч пыштеныт, тунам тиде ола Саварий маналтын. Ондак Йошкар-Олаште Саварий ресторан, Вашский урем лийыныт. Кызыт тиде уремым Успенский уремыш савыренит.

Йошкар-Олан Сомбатхей микрорайоныштыжо Келшымаш монумент уло. Тудым венгр-влак Михай Немеет ден Ваш Петер Фазекаш чоненыт. А Сомбатхей олаште (Венгрийыште) марий-влакын «Мир» лўман скульптур композицийышт шога. Тудым скульптор А. Ширнина ыштен.

****** Российыште шуко түрлө калык ила. Кажне калыкын шке тўвыраже, историйже. Родо-тукым калык-влак дене келшен ылымашым те кузе акледа?

Тыйын тагаш рвезе але ўдырлан Марий Эл, Йошкар-Ола нерген мом возет ыле?

2. Текстым лудын лекса, тўшкан руш йылмыш кусарыза.

Анника Пасанен Марий кугыжаныш университетын историко-филологический факультетысе марий отделенийыштыже финн йылмым туныкта. 25 ияш Хельсинки университетын студенткыже Финляндийыште финн йылмым шаркалыше «Симо» лўман рўдерын темлымыж почеш Йошкар-Олашке логалын да тыште шуко йолташым муын. Тудо марлат, рушлат сайын кутырен мошта. Руш йылмым Карелийыште йочасадыште пашам ыштымыж годым шымлаш тўналын. Тыгак эстонла, шведла, саамла кутыра. Анника Английыште, Чехословакийыште, Францийыште лийын, калыкын ылыш-йўлаж дене палыме лийын.

Марий мурызо кокла гыч Анника Станислав Шакировын муржо-влакым колышташ йўрата. Тудлан «Юмынўдыр» муро поснак келша.

«Кугарня» газет гыч.

****** Йоча-влак, те кузе шонеда, молан кызытсе саманыште шуко

йылмым палыман?

3. Ойлончо-влакым марий йылмыш кусарыза.

1. В Йошкар-Оле есть микрорайон Сомбатхей. 2. В Венгрии в городе Сомбатхей есть район Йошкар-Ола. 3. Венгры и марийцы – родственные народы. 4. Микрорайон Сомбатхей начали строить в 1974 году. 5. Раньше здесь было болото. 5. Сомбатхей – это древний город Венгрии. 6. Римляне город называли Савария. 7. В Йошкар-Оле был ресторан Савария.

4. Йодыш-влаклан вашмутым чонгыза, мутланаш ямдылалтса.

Тыйын шочмо йылмет могай?

Могай йылме дене ешыштет, родо-тукумет дене кутырет?

Тый эше могай йылмым палет?

Йот йылме дене йолташет дене кутырет мо?

Йот йылме туныктышым кушто ямдылат?

5. Лудын лекса, образец почеш диалогым чонгыза.

- Салам лийже, Таня.

- Салам, Айвика.

- Тый марла кутырет?

- Изиш кутырем.

- Марий йылмым кушто тунемынат?

- Мый йылме тунемме курсыш коштынам.

- Тиде йылмым тунемаш неле мо?

- Кеч-могай йылмым тунеммаште тыршынам кӱлеш. Сайын кутырынет гын, шуко мутым палыман, грамматикым тунемман да эре мутланаш тӱчыман.

- А тый финн-угор калык кутырымашым умылет?

- Умылашыже ом умыло, но марий йылмым палымым вес финн-угор йылмымат тунемаш полша.

6. Лудын лекса. Мут-влакым кучылтын, изи текстым чонгыза.

Мутлан: Матти Эстонийыште ила. Тудын шочмо йылмыже – эстон йылме. Рвезе эстонла кутыра. Марий Элыште марла мутланаш тунемеш.

Финн йылме, марий йылме, руш йылме, саам йылме, немеч йылме, удмурт йылме, англичан йылме, чуваш йылме.

кугыжаныш – государство

кутыраш туныкташ (II спр.) – научить говорить

шукерте ожно – давным-давно

тўшка – группа

полат – здание

рўдер – центр

виянаш (II спр.) – развиваться

мутланаш (II спр.) – разговаривать

8-ше теме.

Марий йўла.

1. Текстым лудын лекса. Калык йўлам молан арален кодыман, каласыза.

Йўла – айдемын илыш корныштыжо лийше кугу вашталтышым, шарнымашеш кодшо манын, тўрлө йөн дене палемдымаш. Тышке эн ондак аза шочмым, мужыранмым да пытаргыш корныш ужатымым пуртыман. Таза йўла изинек поро лияш, кугуракым пагалаш, изиракым шотлаш, йылме титак деч коранаш туныкта, сай пашалан кумыланда.

Калык илыш дене кылдалтше йўлам палемдыме йөнлан пайрем шотлалтеш. Тўдо идалык мучко игечын вашталтмыж почеш тўрлө озанлык паша дене кылдалтын. Сўаныште, Агавайремыште, Сўремыште да моло пайремлаште карт-влак чокленыт. А чоклымо мутым палаш пўсö уш кўлын, садланак эн ушан еҥ веле карт лийын кертын.

Калык йўлам илышыш пуртымаш – моткоч суапле паша.

Н. Попов семын.

2. Муро-влакым лудын лекса. Рекрут муро-влак могай йодышым нөлталыт, каласыза.

- А. Курык ўмбалан шыданым ўдышым:
Ала шочеш, ала уке?
Изижат-кугужат киддам пуыза:
Ала ужам, ала уке?
Корно воктен тарым ўдышым:
Ала шочеш, ала уке?
Изижат-кугужат киддам пуыза:
Ала ужам, ала уке?
- Б. Вўдшў йога, серже кодеш.
Лышташыже йога, пушенгыже кодеш.
Шошым вўдшў йога, капка йымак йога.
Эрта, эрта, мемнан курым эрта.
Кодеш, кодеш, мемнан кумыл кодеш.
Каена, каена, меже каена.
Кодеш, кодеш, мемнан мурына кодеш.
- В. Васильев.*

3. Глаголым кўлеш жапыш, спряженийыш шынден возен налза.

Шорыкйол кугарня эрдене ўдырамаш-влак пайрем чесым (*ямдылаш*, II спр.). Васликува ден васликугыза пўрт гыч пўртыш (*кошташ*, I спр.). Шорыкйол арняште ўдыр-влак мужедаш (*йўраташ*, II спр.).

Ўярня пайремлан тамле сийым (*ямдылаш*, II спр.). Ўдыр-каче-влак курык гыч (*мунчалташ*, II спр.).

Кугече эрдене марий-влак мончаш (*пураш*, II спр.). Яндар тувыр-йолашым (*чияш*, II спр.). Кечываллан кочкышым (*погаш*, II спр.), (*юмылташ*, II спр.).

Агавайрем ўдаш тўналме деч ончыч але ўден пытарымек (*эртаралташ*, I спр.). Икте-весым (*шунаш*, II спр.), юмылан (*кумалаш*, I спр.).

Семык шошо ага пытымек шуэш. Тошто марий-влакым уштен (*кумалаш*, I спр.), ўдыр-каче-влак пўртым, кудывечым куэ укш дене

(сылнештараи, II спр.).

Сүрем – чимарийын эн кугу пайремже. Тудым шудо солымо деч ончыч (*пайремлаи*, II спр.). Рвезе-влак иям, осалым сурт гыч поктен (*дуктаи*, I спр.), пуч дене (*пуалтаи*, II спр.).

4. Темлыме калык пале-влак могай марий пайремлан келшен толыт?

Пörтым да кудывечым куэ укш дене сылнештарат.

Кечывал марте огыт коч.

Түрлө модыш эртаралтеш.

Арня мучко тамле кочкышым кочкыт.

Ўдыр-влак мужедейт.

5. Лудын лекса. Кузе шонеда, тачысе илышыште тыгай йўла аралалт кодын мо?

Изи ен шочын.

Аза шочмаш – кеч-могай ешыште кугу деч кугу куан. Тиде пайремым ача-ава, коча-кова-влак эн лишыл енышт дене пырля палемдаш тыршенйт. Эн ончыч йочалан лўмым пуаш кўлын. Азалан лўмым пуымаш – куштылго паша огыл. Южгунам тудлан ачаже иктым, аваже весым, коча-ковашт кумшым пуынешт. Родо-тукумат азалан лўмым кычалеш.

А ожно тыгай ешыш карт кугыза толын. Тудо азам шортарен да лўм-влакым ойлен. Ўдыр аза гын, ўдыр лўмым каласен, эрге гын, рвезе лўмым. Могай лўмым ойлымо годым йоча шортмым чарнен, тугай лўмым пүэн.

Азалан лўм пуымо изи пайремыш родо-тукум гыч толшо-влак түрлө пöлекым да оксам конденйт, вольыкым пуэныт але пуаш сөреныт. Тиде сöрымым шукташ тыршенйт.

Т.Л. Молотова семын.

6. Марий лўм-влакым лудын лекса. Нунын значенийыштым «Марий лўм» мутерыште муза.

Ўдыр лўм

Айвика

Изўдыр

Рвезе лўм

Акнаш

Изерге

Күгүдүр
Салика
Саскавий
Уनावий
Чачавий
Эрвий
Лыстай
Снегора

Күгерге
Йүзий
Чолпан
Шумат
Өрмөк
Тоймет
Тойблат
Ямберде

** Ончыктымo лүм-влак кокла гыч могайже тыланда утларак келша? Молан? Шке лүмда нерген мом паледа? Акадан але шўжардан, изадан але шольыдан лўмышт мом ончыктат?

** Мо тугай илыш-йўла, умылтарыза. Марий калыкын илыш-йўлажым шымлыза. Тидлан С.Г. Чавайн лўмеш библиотекекыште материалым кычалза, марий радио да телевиденийын передачиже-влакым колыштса да ончыза.

** Келшыше марий пөръен ден ўдырамаш лўмым ойырен налза. Тудын кушеч лекмыжым умылтаращ ямдылалтса.

** Марий калык пайремлаште йонгалтарыме муро-влакым погыза. Коча-кова-влак деч йодыштса.

калык йўла – народные традиции
палемдаш (II спр.) – отмечать
аза шочмаш – рождение ребенка
мужыранмаш – бракосочетание
йылме титак деч корангаш (I спр.) – не сквернословить
калык илыш дене кылдалтише – связанный с жизнью народа
чоклаш (II спр.) – молиться
рекрут муро-влак – солдатские песни
васликува ден васликугыза – ряженые
чес – угощение
монча – баня
тувыр-йолаш – одежда
кечываллан – в обед
юмо – бог
юмылташ (II спр.) – молиться
ўдаш (II спр.) – сеять
шунаш (II спр.) – угощать
ия – черт
пуч – труба

9-ше тема.

Марий-влак кушто илат?

1. Текстым лудын лекса. Марий-влакын илыме верышт нерген каласкалыза.

Марий калык Российысе финн-угор тукумыш пура. Ожно нуным «черемис», «чирмыш» маныныт. Марий Элыште 604 тўжем марий ила, эше 100 тўжем утла ег Поволжье ден Урал кокласе шуко республиклаште, областылаште верланен.

Чыла финн-угор калык семынак нуно европейский калык ешыш пурат. Тудын тошто «черемис» лўмжў копш-эрзянский вож гыч иланен да «эрвел гыч лекше ег» манмым ончыкта. Марий калык шкенжым нигунам «черемис» манын огыл. Кызытсе «марий» лўм «айдеме» манмым ончыкта.

Марий калык кызыт Юл ден Вўтла эгер коклаште ила, кум тўшкалан шелалтеш – олыкмарий, курыкмарий, эрвелмарий.

Олыкмарий да курыкмарий йылме дене Марий Элыште кутырат. Эрвелмарий-влак Татар да Башкир кўндемлаште илат. Шуко эрвелмарий татар, башкир йылме-шамычым пала.

А.Юзыкайн семын.

2. Калыкмут-влакым руш йылмыш кусарыза, мом ончыктымыштым умылтарыза.

Калыкым йўратет гын, калыкат тыйым йўрата.

Келшен илымаш – эн шерге.

Келшымаште чыла йўсылык сеналтеш.

Келшымаште – вий, куат.

Икте – чылан верч, чылан – икте верч.

Йылме чыла кертеш. Йылме курыкым савыра.

3. Лудын лекса. Эрвелмарий да курыкмарий мут-влакым тагастарыза.

Эрвелмарла
кўрык – ужга

Курыкмарла
айо – пайрем

кайыц – вашкүзө
пай – шыл
похання – курчак

Куэ лышташ нерген.

Марий Элем.

35

Ончалынак, куан тема шўмемым,
Да мыланем эн волгыдын коеш.
Тўзланыше сад гай Марий Элемым
Мый йотэллаште ужынам омеш.
Чодыра, пасу йолгат ужар тўс дене,
Энер воктен мўр олык пеледеш.
Пеш поро кумылан Марий Элемым
Кечат тора гыч саламлен лектеш.

Семен Вишневский.

5. Лудса, текстын содержанияйжым кўчыкын каласкалыза, чот мутан вич-куд ойлончым возен налза.

Йылмым шымлен, сылнымутым возен.

Марий калыкын тале йылмызыже кокла гыч иктыже Гүрий Гаврилович Кармазин. Г.Г. Кармазин 1882-шо ийыште Пүрө уездые Ишимов ялеш шочын. Школ деч вара Пүрө олесе учительский семинарийым тунем лектын. Ончыч түрлө училищылаште марий йылмым туныктен, революций деч вара Томск да Кузбасс кундемлаштат илен.

1924-ше ийыште Г.Г. Кармазин марий кундемыш толеш да школла программ, учебникым да молымат воза. 1929-ше ийыште Москвасе аспирантур деч вара Озангысе восточно-педагогический институтышто тырша. Тушеч Йошкар-Олаш кусна, 1937-ше ий марте МарНИИ-ште шанче пашам шуктен шога.

Кармазин школ пашаштат, сылнымутым возымаштат, шанчым да тўвырам виандымаштат, литератур йылмым да тудын нормажым чонымаштат шке вийжым чаманыде тыршен.

Г. Кармазинын литературный псевдонимже Г. Эвайн улмаш, тиде лўм дене тудо почеламутым, ойлымашым да молымат шуко возкален. 1914-ше ийыште марий йоча-влаккан букварь семын посна хрестоматийым савыктен луктын, редакторжо В.М. Васильев лийын. Букварьыште, учебник ден вес книгалаштыже калык творчестве дене кылдалтше ятыр произведенийым кучылтын.

Г. Эвайн изиж годсекак калык творчестве деке шўмангын улмаш. Школышто туныктымыж годым түрлө йомакым, мурым, легендым, такмакым, калыкмутым уло кумылын погаш тўналын. Шке материалжым тудо Финляндийыш Финн-угор обществын фондшыкыжо 1910-шо ийыште намиен пуэн. Тиде сборникым 1931 ийыште

немыч йылме дене лукмо.

Г.Г. Кармазин шанчыште утларакше тале йылмызе семын палыме. 20 – 30-шо ийлаште школлам «Марий йылме лончыш» кок ужашан марий грамматикыже (1926 да 1929-ше ийлаште) кок гана савыкталтын, школлам программым, пособийым шуко гана луктын. 1936-шо ийыште ятыр статьяжым «Сборник статей по марийскому языку» книгаш чумырен. Тиде пашаже тачат шке кӱлешлыкшым йомдарен огыл.

1937-ше ийыште Йошкар-Олаште йылме шотышто научный конференцийыште Г.Г. Кармазин орфографий, фонетике да морфологий ужашлаште улшо ятыр йодышым нӧлтамын.

Илышйогын да жап кажным терга. Сай паша нигунам ок мондалт, ок йом. Г. Кармазинынат суапле пашаже кужу ўмыран лийын кодын.

Л. Грузов семын.

йылмызе – языковед

шанче пашаен – научный работник

сылнымут – художественная литература

тыршаиш (II спр.) – стараться

савыктен луктаиш (I спр.) – опубликовать

калык творчестве – народное творчество

погаиш тӱнгалаиш (I спр.) – начать собирать

чумыраиш (II спр.) – собрать

кӱлешлыкшым йомдарен огыл – не потерял ценности

суапле паша – благородная работа

11-ше класс

1-ше теме.

Марий Элыште образовательный да просветительский паша.

1. Текстым лудын лекса, руш йылмыш кусарыза. Содержанийлан энертен, мутланаш ямдылалтса.

Тунемме да просветительский пашан виян толмыжо.

Марий йылме грамматикым эн ончыч йот йылмызе-влак шымленыт (Витсен, Мессершмит, Миллер да молат).

XVIII курымышто туныктымо пашам миссионер-влак эртараш тўналыныт. Тыге эркын школ-влак почылтыныт.

Икымше школ 1707-ше ийыште Озангыште архиерей пōрт пеленшке омсажым почын, тушто марий йоча-влак тунемыныт.

XIX курым тўналтыште марий мландыште общественный да частный школ-влак лийыныт. Школ пашам вияндашлан 1802-шо ийыште калык туныктымо министерстве шочеш, тушко 6 губерний пурен – тиде Озан, Вятке, Симбирь, Самара, Саратов, Астрахань.

Тидын деч вара туныктымо училище-влак почылташ тўналыт: Морко (1821 ий), Сундырь (1822 ий), Шернур (1849 ий). 1870-ше ийыште Поволжьеште 62 школ лийын, тышеч 11 марий школ, тушто 300 тунемше шинчымашым нōлтен. Шочмо йылме дене икымше марий интеллигент-влак: И.Я. Моляров, Т.С. Семенов, П.П. Ерусланов, Г.Я. Яковлев, С.А. Нурминский – туныкненыт.

1775-ше ийыште Екатерина II кугыжан вуйлатымыж годым Санкт-Петербургышто икымше марий книга лектеш. Тудо «Сочинения, принадлежащие к грамматике черемисского языка» маналтеш. Авторжо Вениамин Пуцек-Григорович лийын. 1887-ше ийыште П.С. Палласын «Сравнительные словари всех языков и наречий» шуко йылман мутерже ош тўням ужеш. Тушко 63 марий мут пурен. 1791-ше ийыште Г.Ф. Миллерын «Описание, живущих в Казанской губернии языческих народов, яко то черемис, чуваш, вотяков» книгаже лектын. 1837-ше ийыште А.Д. Альбинский «Черемисская грамматика» книгам савыкта. 1867-ше ийыште И. Кедров «Упрощенный способ обучения черемисских детей горного населения» икымше букварьым луктын.

Марий кундемыште марий йылме дене предмет-влакым туныктымаш икымше гана Козьмодемьянск уездыште тўналын. Туныктышо М. Герасимов шке пōртыштыжак школым почын да тунемдыме марий йоча-влакым, кугыен-влакым туныктен шоґен.

П.А. Анакаев семын.

2. Йодыш-влаклан вашештыза.

Марий мут-влакым, грамматикым кō эн ончыч шымлаш

тўналын?

Туныктымo пашам ожно кo шуктен?

Икымше школ кушто да могай ийыште шке омсажым почын?

Кунам калык туныктымo министерстве шочын?

Министерстве мыняр губернийыште туныктымo пашам вика-
рен шоген?

1870-ше ийыште Поволжьеште мыняр школ лийын?

Школлаште кузе туныктеныт?

Икымше марий книга кузе маналтын?

Могай мутерышке 63 марий мутым пуртымo лийын?

А.Д. Альбинский могай книгаг савыктен луктын?

И.Кедров могай йылме дене икымше букварьым луктын?

Марий йылме дене предмет-влакым туныктымаш могай уезд-
ыште тўналын?

3. Текст гыч чот мутан сочетаний-влакым возен лукса, марла
чын каласыза.

4. «Тунеммаште – вий» калыкмут негызеш мутланымашым
чоңыза.

5. Текстым лудын лекса, содержаниян энтертен, Н.М. Орлов
нерген иктешлен каласыза.

Николай Матвеевич Орлов.

Н.М. Орлов 1883 ий декабрь тылзыште Какшамарий селасе
йорло кресаньык ешыште шочын.

Бирск олase учительский семинарийым тунем пытарен да шоч-
мо верыш пoртылын. И.С. Палантай дене пырля Какшамарий се-
лаште революций шўлышым шарен шоген.

Н.М. Орлов 1-ше да 2-шо марий калык погынын да туныктышо-
влакын 11-ше съездыштын участникше лийын. Тиде съезд Моско
олаште эртен.

1927-ше ийыште тудым Наркомпросыш кусареныт. Николай
Матвеевич туныктышо-влакым ямдылымаште шуко тыршен.
1929-ше ийыште кугыен-влаклан «У куралше» («Новый пахарь»)
букварьым, туныктышо-влаклан «Туныктымo паша» журналым са-

выктен луктын.

Түдо тыгак Л. Толстойын, М. Горькийын, М. Шолоховын произведенийлаштым марий йылмыш кусарен. Н.М. Орлов 40 ий утла туныктымо да возымо пашам шуктен шоген.

Николай Матвеевич марий мурым, семым йöратен. Яра жапыште Яков Эшпайын семже-влакым скрипка дене шоктен.

Иктешлен каласаш гын, Н.М. Орлов – марий просветитель, туныктышо, мер пашаен да журналист, туныктымо книга-влакын авторжо.

6. Чын але чын огыл, текстлан энгертен вашештыза.

1. Н.М. Орлов ўмыржö мучко туныктымо да возымо пашам шуктен шоген.

2. Н.М. Орлов 1883 ий декабрь тылзыште Йошкар-Олаште шо-чын.

3. Түдо учительский семинарийыште тыршен тунемын.

4. Какшамарий селасе ятыр революционер дене кылым кучен шоген.

5. Н.М. Орлов – мер пашаен.

6. 1930-шо ийыште тудым Наркомпросыш кусарат.

7. Н.М.Орлов – возышо да кусарыше ен.

8. Просветитель марий семым йöратен, семўзгар дене шоктен.

7. XIX – XX курымлаште марий калыкын шинчымашыжым пойдарымаште ятыр лўмлö просветитель тыршен. Тўрлö материал-лан энгертен, ик марий просветитель нерген каласкалаш ямдылалтса.

8. Текстшыште пўymo чот мут-влакым серен лука, кузе возал-тымыштым умылтарыза.

туныктымо книга – учебник

мер пашаен – общественный деятель

яра жапыште – в свободное время

тунемдыме – неграмотный

шукемын – увеличилось

луктеш – выпускает, издает

утла – более

черке – церковь

кусарат – переводят

Тидым палаш онгай!

1921-ше ийыште Марий автономный областыште 501 школ лийын. Икымше кўкшытан школышто вич ий туныктеныт, кокымшышто – ныл ий. Тунам школ «индешияш» маналтын.

1917 ий гыч 1928 ий марте 12 тўжем еным грамотлан туныктымо, 1929 ийыште – 50 тўжем утла. 1930 – 1931 ийлаште 538 школ пашам ыштен.

Нуно изи лийыныт, вер шагал улмаш, туныктышо-влак ситен огытыл. Сандене 1930-шо ийыште МарНИИ, 2 рабфак, 5 техникум, 16 профшкол, кокымшо кўкшытан 8 школ, 1 совпартшкол почылтыныт. 1930 – 1941-ше ийлаште тўнгалтыш школ, тўн школ, шымияш школ-влак пашам ыштеныт.

Марий-влакым марла тўнгалтыш школышто веле огыл, тыгак шымияш школышто марла туныктеныт.

2-шо теме.

Шуко лудат – шуко палет.

1. Текстын тўнгалтышыжым лудын лекса. Библиотекеш коштымда нерген умбакыже каласкалыза.

С.Г. Чавайн лўмеш национальный библиотеке Марий Эл Республикыште эн кугулан шотлалтеш. Тудын фондыштыжо 1,2 миллион книгаг шотлат. Тушто тўрлў йылме дене лекше газет ден журнал-влак улыт: марий, руш, финн, англичан да молат.

Библиотеке кугу пашам шукта: тўнямбалне лекше чыла марий изданийым, книгаг пога да арала.

11-ше классыште уроклан шуко тўрлў материалым кычалаш перна. Сандене мый С.Г. Чавайн лўмеш национальный библиотекеш коштам. ...

2.** Лудын лекса. С. Чавайн мемнам мо нерген шижтара? Шке шонымашдам каласыза.

Книга сай, ару чонан ең кидыште – куатле вий.

Книга – волгыдо шинчан, чыламат раш ужеш, книгам шинчы-
дыме ең сокыр гай, пычкемыште коштеш.

С.Г. Чавайн.

**** Кузе шонеда, самырык тукум книгам лудаш йӧрата мо?**

3. Текстым лудын лекса, руш йылмыш кусарыза. Журналист
профессий кызытсе саманыште могай верым налын шога, каласыза.

Марий журналистике.

Журналист специальностьым Марий кугыжаныш университе-
тын историко-филологический факультетыштыже налаш лиеш.
Журналист-влак редактор, корреспондент семын телевиденийште,
радиошто, тыгак газет редакцийлаште пашам ыштен кертат.

2000-ше ийыште факультетыште «Журналистике» отделе-
нийым почыныт. 2005-ше ийыште икымше выпуск лийын, чылаже
20 специалист тунем лектын.

«Журналистике» отделенийште тиде отраслыштак тыршыше
лӱмлӧ специалист-влак туныктат: Россий Федерацийын тӱвыра
пашаенже Н.А. Ефимова, филологий наука доктор, профессор
А.Т. Липатов, философий наука кандидат Е.В. Суслов, Марий Эл
Республикын сулло журналистше В.А. Кольцов, историй наука кан-
дидат В.И. Рыбалка, О.Н. Тихонов, Г.Н. Михайлова.

Кундемыште кугыен-влаклан марий йылме дене «Марий Эл»,
«Кугарня», йоча-влаклан «Ямде лий» газет-влак лектыт. Ончыкы-
лык журналист-влак «Тошкартыш» да «Марий университет» газет-
влакым луктын шогат.

«Марий Эл» газет 1915-ше ий гыч, «Ямде лий» 1933-шо ий 1-ше
февраль гыч, а «Кугарня» 1991-ше ий 5-ше июль гыч савыкталтыт.

«Журналистике» отделенийыш 11-ше класс деч вара тунемаш
пураш лиеш.

4. Йодыш-влаклан тичмаш вашмутым пуыза.

Журналистлан кушто тунемаш лиеш?

Журналист могай пашам шукта?

Марий кугыжаныш университетыште журналист-влакым ям-

дылыше отделенийым кунам починыт?

Марий йылме дене республикыште могай газет-влак лектыт?

Газет-влак могай ий гыч савыкталтыт?

Могай ийготан лудшо-влаклан газет-шамыч лектыт?

5. Темлыме теме-влак почеш шке нерген каласкалыза.

1. Школ деч вара профессийым ойырымаш.

2. Сайын түнемат – сай профессийым налат.

3. Лудмо да түнемме книга-влакын полшышыт.

4. Профессийым ойырен налмаште компьютерын верже.

6. Келшыше мутым ешарен, ойлончо-влакым возен налза.

Мый «Кугарня» газетым лудаш йöратем. Тудым ... савыктен луктыт. Газет арнялан ... гана лектеш. Тудо ... лаштык гыч шога. «Кугарня» газетым ... йöратен лудыт. Тудым ... лаштык гыч лудаш тўналам. Утларакшым ... рубрике мыланем келша.

** «Кугарня» газетыште ик статьям ойырен налза, лудын лекса. Тушто мо нерген ойлалтеш? Статьян авторжо нерген мом каласен кертыда?

7. Йодыш-влаклан энертен, диалогым чонгыза.

Тый могай газетым лудаш йöратет?

Тудым кушто савыктен луктыт?

Газет арнялан мыняр гана лектеш?

Тудо мыняр лаштык гыч шога?

Газетым кушеч лудаш тўналат?

Тушто могай лаштык утларак келша?

Тиде газетын кўлешлыкше уло мо? Молан?

Тудым савыктен лукташ куштылго паша але уке?

газет лаштык – страница газеты

ийгот – возраст

кече еда – ежедневно

увер аршаш – новости

лудшо-влак – читатели

ончыл статья – передовая статья (передовица)
кугыенлан – взрослому
онгай уверым палаш (II спр.) – ознакомиться с интересными новостями
шинчымашым келгемдаш (II спр.) – углублять знания
шонкален лудаш (I спр.) – читать задумчиво
шерген лекташ (I спр.) – перелистать

Тидым палаш онгай!

Шинчымаш поянлык.

Египетые фараон полатын ик пöлемышкыже пурымаште археолог-влак тыгай возымым муыныт: «Аптеке – чонлан». Тиде шöртнö омса библиотекуш вöден. Тудым 3 тўжем ий ончыч Рамзес II вўйлатыме годым ыштеныт.

Египтян-влак книгаг эм дене тангастареныт. Ты эм айдемым вияным ышта, чоным эмла, маныныт.

Икымше грек библиотекем Афиныште мемнан эра деч ончыч VI курымышто Бисистрат почын. Тудын полатышкыже Грецийын чыла олалаж гыч поэт, музыкант, художник, техник, сўретче, эмлызе-влак погыненыт. Тыште шуко рукопись лийын.

Пале, славян-влак пеш ожнак лудын да возен моштеныт. XI курым гыч тўналын, Руш кугыжаныш олалаште летописаний виянын. 1000 ий ожно Киевыште да Новгородышто книга-влак лийыныт. Икымше руш книга-влак тыгай улыт: Владимир Мономахын «Почучение», Митрополит Илларионын «Слово о законе и благодати», монах Несторын «Повесть временных лет».

«Картотеке», «каталог», «библиотеке» мут-влак мемнан дек античный литератур гыч толыныт.

«Марий Эл» газет гыч.

3-шо теме.

Мый йöратем родной элемем.

1. Почеламутым лудын лекса, содержаниянлан энгертен, мутла-

наш ямдылалтса.

Марий Эл Республиклан.

Моткоч кумда мемнан тўня сандалык,
Ик тыныс кумдыкшо – марий кава.
Ила ик ешла тыште тўрлө калык,
Вет кажнылан республикна – ава.

Марий Элна, кугезе шочмо мланде,
Республик лўмжө дене тўзлана.
Чодыра пеледыш гай каваже канде,
Паша йўк дене курым чаплана.

Юл вўдын лонгын йогымо серлаште
Историй картышке пүрен марий.
Татар да руш пошкудо-влак коклаште
Шке сынжым арала тўжемле ий.

Шемер айдемым эрык юж чевертыш,
Марий Элна кугыжанышла нөлтеш.
Кугу Российлан лийына энертыш
Онар вий дене пиална лўмеш.

Марий Элна, кугезе шочмо мланде,
Республик лўмжө дене тўзлана.
Чодыра пеледыш гай каваже канде,
Паша йўк дене курым чаплана.

А. Александров.

** Почеламутын икымше ныл корныштыжо автор могай шо-
нымашым ончыктен? «Кугезе шочмо мланде» манмым кузе умыле-
да?

2. Марий Эл Республикын пошкудо кундемлашт нерген мом
палада?

3. Келшыше мутым ешарен, ойлончо-влакым возен налза.

Марий Элыште тўрлө ... ила: марий, руш, татар да тулеч молат.

... .. чодыралан, пашаче калыклан поян.
Тыште ... энгер йоген эрта.
Марий Эл – тиде кугезе ... калыкын шочмо мландыже.
Марий Элыште ... заповедник уло.
Йошкар книгашке йомын толшо ..., ..., ... пуртымо.
Мый шке ... йöратем.

4. Лудын лекса. Автор шочмо-кушмо мландылан молан таум ышта? Шочмо вершöр нерген каласкалыза.

Шочмо-кушмо мланде,
Муынам пиалым
Патыр ешыштетше курым-курымлан.
Уло чонем дене
Тауштен илем мый
Ош кават йымалне шочын-кушмемлан.
В. Горохов.

5. Текстым лудын лекса. Тудын лүмжö содержаниян келшен толеш мо? Шонымашдам текст гыч ойлончо дене пенгыдемдыза.

Шочмо вершöр эн шерге.

Йыван Корий 60-шо ийлаште мұндыр эрвелне тенгызысе кораб-лыште служитлен. Тудо изинек тулык кушкын, ача-аваже ўмыр шуде коленыт.

У кундем, тенгыз воктенысе илыш Корийын чонжым савыреныт. Марий рвезе эрвел кундемеш илаш кодын, ешым поген. Тудо ятыр ий шке шочмо ялышкыже толын огыл.

Жап пеш писын эртен. Ушышкыжо чўчкыдынак шочмо вер нерген шарнымаш толеден, чонжым корштарен. Корий омыж денат шке вершöржым ужын.

Ик сылне кенежым канышым налын да шочмо ялышкыже унала толын. Тудын мөнтö гыч кайымыж годым ял изи лийын, пöрт-влакат тошто да лапка лийыныт. Кызытсе ялышкыже пöртылмеке, Корий йöршын öрын. Пошкудо-влак чапле кў пöртым ыштен шын-деныт. Ял уремым асфальт дене леведме, кастене тудым оласе гаяк электротул волгалтара. Ял мучаште кок пачашан чапле школым чонымо. Ял кыдалне йомакысе гай йочасад уло. Мұндырнак огыл

сатулан поян кевыт, тўвыра пўрт, медпункт койыт.

Корийын ожнысо ялжым тошкем шентгеч йоген эртыше энерже гына шарныкта. Кызыт тудлан шочмо кундем деч шерге нимат уке. Тудын лўшкен шогышо чодыражым, кумда шурно пасужым, шийын-шўртньын пеледалтше олыкшым ончен, шерже ок тем. Корийын чонжо мотор кундемышкыже пўртылаш ўжеш.

**** Кузе шонеда, ўрдыж велне илаш куштылго мо? Молан ег-влак, шонгеммекышт, шочмо вельш вашкат?**

6. Йодыш-влаклан вашмутым пуыза.

Тыйын родо-тукымет могай ялыште (олаште) ила?

Тиде ял (ола) могай вершўрыштў верланен?

Ялыште (олаште) могай пўрт-влак улыт?

Ял (ола) воктене энерже, ер, чодыра улыт мо?

Тый тиде ялыш (олаш) чўчкидын коштат мо?

7. Калыкмут-влакым лудын лекса, нуным могай теме уша?

Шочмо мланде чылалан шерге.

Шочмо-кушмо верым айдеме веле огыл, янлыкат ок мондо.

Кайыкат пыжашышкыже пўртылеш.

8. Муткылдыш-влакым кучылтын, ойлончо-шамычым чоныза.

Лишыл шочмэл, пеледалтше олык, сасканше сад, мотор пўртўс, ик ешла кушшо калык, чодыран вершўр, шўм-чонлан ласка, чонлан лишыл, вес эл гыч толаш, кеч-кушто лияш.

**** Марий Элын ик лўмлў энже нерген материалым погыза да презентацийым ямдылыза.**

**** Родо-тукымдан вершўржў мо дене ойыртемалтеш, каласыза.**

**** Мо дене илыме вершўрет шерге? Тудым тўзаташ тый кузе полшет?**

тенгыз – море

эрвел – восток

канышым налын – взял отпуск

шарнымаш – воспоминание
сату – товар
омыж дене – во сне
пӧртылаш (I спр.) – вернуться
ожнысо ялжым – прежнюю деревню

4-ше теме.

Еш да родо-тукым.

1. Текстым лудын лекса, руш йылмыш кусарыза.

Икоян ешыште.

Икоян ешыште мут ок пыте, чыланат икте-весылан шке шоны-машыштым луктын каласынешт, ужмо-колмышт дене палдараш вашкат. Ешыште шып коштыт гын, тыште икте-весым улыдымо шӱлыш озалана. Южгунам ончет: тиде еш моло деч уда огыл, но мутланаш тыште огыт йӧрате. Вате ден марий шке коклаштышт ик-кок мутым пелештат, йоча-влаклан «Кочкаш толза», «Урокетым ыште» маныт, да кажде шке пашажлан пижеш.

Икте-весым улылаш тыршыдымаш, икте-весын пашажлан, шонымашыжлан йӱштӧ шӱман кодмо сайыш огеш кондо. Тыгай ешыште ен-влак весе деке йӱкшат.

Тыгай годым ондакысе йӱлам шарналташ уто огыл. Сурт озавате ешым кеч ик жаплан пырля чумырышаш. Кастене, мутлан, чайым йӱмӧ годым мутланаш моткоч пайдале. Иктаж-кудыжо каласкалаш тӱналеш – тудым сайын колышташ тыршыман. Пелашда таче паша гыч волышо кумылан толын – тудынат шомакшым улылаш тыршыза. Эргылан школышто неле заданийым пуэныт – тудлан ой-канаш кӱлеш. А кова кум ияш уныка дене мӧнгыштӧ лийын – нунынат увер шагал огыл. Ну а озаватылан теве тыге еш дене пырля шинчымат изи огыл куаным конда. Ала лач тыге иквереш чумыргымак ешым пентгыдемдаш полша, кажнылан пиалан шагатым ешара.

2. Йодыш-влаклан вашештыза.

Икоян ешыште икте-весе дене кыл могай?
Умылдымо шўлыш могай ешыште озалана?
Икте-весым умылаш тыршыдымаш кушко конда?
Ондакысе йўлан пайдаже могай?
Еш могай лийшаш?
Тендан ешда могай йўлалан энертен ила?
Кузе шонеда, еш илышыште икоян лияш куштылго але неле?
Ешым аралымаште кугыжаныш могай сомылым шуктен шога?

3. Лудын лекса, текстым умбакыже шуйыза да лўмдыза.

Кажне ешын шке йўлаже уло. Тудо коча-кова, ача-ава деч йочалан вонча. Мутлан, шочмо кечым палемдымаш, аза шочмаш, сўан да тулеч молат.

Еш йўла кугуракым пагалаш, изиракым шотлаш, порылыкклан туныкта, илышым сўрастара.

Мемнан ешын шке йўлаже уло...

4. Ойлончо-влакым лудын лекса, руш йылмыш кусарыза, йонылыш-шамычым тўрлатен возен налза.

Ава эр кынеш, пўрт сомылкам ышта, пашаш кая, пўртылеш, мўнгылан пуымо пашам шукта.

Ача пашам ышта, оксам конда, ешыж нерген шона, курчак дене модеш.

Изи ўдыр йочасадыш коштеш, модеш, мала, пырысигым йўрата, кчкаш шолта.

5 ияш эрге велосипед дене кудалыштеш, пий дене модеш, школышто тўнемеш.

70 ияш кова пидеш, тўрла, газетым лудеш, машина дене модеш.

Коча колым куча, понгым пога, телевизорым онча, школыш тумамаш коштеш.

5. Мут ден муткылдыш-влакым кучылтын, диалогым чонгыза.

Икоян еш, шонымаш, икте-весе, ой-канаш, ача-ава, йўла, куан, пиалан, пырля канымаш, келшен илымаш.

6. Чын але чын огыл?

Икоян ешыште келшен илат.

Шонымашыштым луктын каласат.

Икте-весым умылыдымаш – тиде сай.

Икоян ешыште икте-весым колыштман.

Пенгыде еш – тиде пиалан еш.

Икоян ешыште икте-васылан полшыман.

Ача-ава ешыште йоча-влаклан умылтарышаш улыт.

**** Шке ешда, тудын йўлаж нерген каласкалыза. Вашмутлан презентацийым ямдылыза.**

палемдаш (II спр.) – отмечать

сурт озавате – хозяйка

икоян – дружный

чумыраш (II спр.) – собирать

умылыдымо шўлыш озалана – царит непонимание

илем – поселение

веранаш (I спр.) – размещаться

посна лектын – отделившись

өрдыжкө – на сторону

көргө ужашлашкыже – внутренние части поселения

шала – в разных местах

кучылталтыныт – использовались

аралалт кодыныт – сохранились

йонгаш (II спр.) – звучать

кылдалтыныт – связаны

Тидым палаш онгай!

Илем гыч ял марте.

XVI – XVII курымлаште марий-влак кугу еш дене посна илемлаште иленят. Вараже нуно кугемыныт, шарленыт. Иктыштыжак икмыняр еш веранын. Илен-толын, илемыште вер шыгыремын. Сандене кугу еш гыч самырык-влаклан, посна лектын, өрдыжкө ка-яш логалын. Ондак илыме кугурак энерла воктеч марий-влак кун-демын көргө ужашлашкыже, шагал калыкан верлашке каеныт. Тыге нуно изирак энер, памаш да ер серлашке, чодыра коклашке верла-

неныт.

Жап эртыме семын яллаш чумыргеныт. Ондак марийын «ял» мутшо лийын огыл, очыни. *Ола, хала, ял, сола, починга* вес йылмыла гыч пуреныт. Но *ола* значений денак ожно «ор», «карман» шомак-влак кучылталтыныт. Нунышт лўмынак тушман деч аралалташ ышталтыныт.

Кокла курымлаште илем-влак түрлө вере шала верланеныт. Лўмышт тиде кундемыш эн ончыч илаш толшын лўмжө дене кылдалтын. Шукушт кызытат аралалт кодыныт. Теве нуно күзе йонгеныт: Якайсурт, Янкиилем, Матародо, Тосурт, Тошлем, Кесемлак, Меметилем.

Южышт вершөр лўм дене кылдалтыныт (энер, ер, памаш, куп, корем сер, чодыра, нур, олык, курык, т.м.). Мутлан: Кўчыкэнер, Эгермучаш, Ерўмбал, Шемьер, Йошкарпамаш, Памаштўр, Корембал, Шордўр, Курыкйымал да тулеч молат.

Г.Сенгеев семын.

5-ше теме.

Политике илыш.

1. Текстым лудын лекса, содержанияй почеш йодыш-влакым чоныза.

Автономий гыч суверенитетыш.

1920-шо ий 4-ше ноябрьште автономный областым ыштыме нерген декрет (документ) марий калыкын илышышкыже пурен. 1936-шо ий 5-ше декабрьште Марий автономный область автономный республикыш савырнен.

Посна кугыжаныш семын виянме сомылым марий калык умбакыже демократийын ўжмашыже-влак почеш ворандарен.

1990-ше ий 22-шо октябрьште Марий АССР-ын суверенитетше нерген деклараций пенгыдемдалтын. Тунам Марий республикын лўмжө гыч «автономный» шомакым корандыме. Изиш варарак «Марий Эл Республик» лўм илышыш пурен.

1991-ше ийын Марий Элыште президент кучемым да вуйлаты-

ме йӧным пенгыдемдыме. Тиде ийынак декабрь тылзыште марий калык шкенжын икымше президентшым сайлен. Тиде верыште Владислав Максимович Зотин лийын. 1996-шо ийыште тудым Вячеслав Александрович Кислицын алмаштен, а кызыт Марий Эл Республикын вуйлатышыже Леонид Игоревич Маркелов үлеш.

Калык шке илышыжым Кугыжаныш погынын вуйлатымыж почеш чоҥа.

2. Текстлан энгертен, диалогым умбакыже шуйыза.

– Салам лийже, Настя!

– Салам, ...

– Настя, тый Марий кугыжанышын ышталтмыж нерген мом палет?

– 1920-шо ийын ...

– А Марий АССР-ын суверенитетше нерген деклараций кунам пенгыдемдалтын?

– ...

– Президент кучем нерген мом колынат?

– ...

– Кызыт Марий Эл Республикын вуйлатышыже кӧ?

– ...

3. Лудын лекса. Кузе шонеда, демократий илышыште мер ушем-влак могай рольым шуктен шогат?

Марий ушем

XX курымын 90-ше ийлаштыже кугыжанышын демократий корныш шогалмыж дене тӱрлӧ мер ушем-влак почылташ тӱналыт. 1990-ше ийыште Марий Эл Республикыштат «Марий ушем» мер-политике толкын шочеш. Тиде ушемын икымше председательже Анатолий Степанович Патрушев лийын. Кызыт «Марий ушем» мер-политике толкынын вуйлатышыже Евгений Чашкин үлеш.

Регион-влак кокласе «Марий ушем» мер организаций Йошкар-Оласе Гагарин уремыште верланен. Тиде организаций тӱрлӧ йодышым рашемда да вес ушем-влак денат кылым куча. Тудын полшымыж дене марий калыкын илышыже вияннын шога. Тидыжым марий калыкын тӱвыражым нӧлтымаште, тунемме да туныктымо пашаштат шижаш лиеш. Марий ушемын тыршымыжлан кӧра Йошкар-

Оласе да Марий Эл Республикысе школлаште кугыжаныш марий йылмым туныктат, Марий тиште кече пайрем кугыжаныш статусым налын, Марий талешке кече палемдалтеш.

4. Келшыше мутым шынден, ойлончо-влакым возен налза.

- 1) Демократий корныш шогалме дене шуко ... почылтыныт.
- 2) «Марий ушем» мер-политике толкын ... ийыште шочын.
- 3) Тиде организаций түрлө йодышым рашемда да вес ... денат кылым куча.
- 4) Тудын полшымыж дене марий калыкын ... виянгын шога.

5. Текстым лудын лекса. Содержаний почеш йодыш-влакым чоңыза.

Икымше марий президент.

Владислав Максимович Зотин – Марий Эл Республикын икымше президентше.

Тудо 1942-шо ий 22-шо майыште Килемар районысо Килемар селаште шочын. Ачаже ончыч Килемар районысо газетын редакторжылан пашам ыштен, Белоруссий мландыште геройла колен. Аваже ялысе школышто туныктышо сомылым шуктен. Йоча жапше Курыкмарий районысо Янькино ялыште эртен.

1959-ше ийыште Еласово селасе кыдалаш школым, а 1965-ше ийыште Москвасе ялозанлык производство институтым да ЦК КПСС пелен ВППШ-ым (высший партийный школ) тунем пытарен.

1959-ше ийыште Марий АССР Еласово районысо М. Горький лүмеш колхозышто прицепщиклан пашам ышташ тўнгалеш. Институт деч вара 1965 – 1967-ше ийлаште Параньга районысо ялозанлык производство управленийыште тўн инженерлан пашам ышта.

Шке жапыштыже тудо райком комсомолын секретарьже, председателын алмаштышыже да райисполкомын председателыже, Марий обком ВЛКСМ-ын секретарьже, председателын алмаштышыже, тыгак 1991-ше ий июнь тылзе гыч декабрь тылзе марте Марий АССР Верховный Советын председателыже лийын.

1991-ше ий гыч 1996-шо ий марте – президент, Марий Эл Республикын Правительствожым вуйлатыше.

Кызыт Владислав Максимович Зотин сулен налме канышыште

улеш.

6. Пуымо мут ден муткылдыш-влак почеш мутланаш ямдылалтса.

Президент лияш, шуко йылмым палаш, калык нерген шонаш, илышым куштылемдаш, вуйлатыше, кугыжаныш.

кугыжаныш – государство

кӧра – из-за

ушем – союз, организация

демократийын ўжмашыж почеш – под лозунгом демократии

суверенитет нерген деклараций – декларация о суверенитете

президент кучем – президентская форма власти

вуйлатыме йӧн – управление

Кугыжаныш погын – Государственное собрание

алмаштыше – заместитель

йоча жап – детство

эрташ (II спр.) – проходить

кыдалаш школ – средняя школа

тўн – главный

вуйлатыше – глава

ялозанлык – сельское хозяйство

ике жапыштыже – в свое время

сулен налме каныш – заслуженный отдых

6-шо теме.

Марий прикладной искусство.

1. Текстым лудын лекса, содержаний почеш планым чонгызаш.

Марий калык искусство тошто марий племя-влак лияш тўналме жап гыч виян толеш. Сӧрастарыме арвер-влак ожнысек айдемын илыш-йўлаж дене кылдалтыныт. Эше V – VII курымлаште марий-влакын моло финн-угор калык дене икгай вургем сӧрастарыме арверышт лийын. Пошкудо татар, башкир, чуваш калык-шамыч семянак марий-влак вургем сылнештараш ший оксам кучылташ

тўналыныт, йылгыжше оксам кечын символжылан шотленыт. Сўрастарыме арверым марий ўдырамаш-влак утларакшым пайрем годым сакаленыт. Сурткўргысў сомылка кокла гыч ик эн тўнлан ожнысек вынер куымаш шотлалтын.

Чодыран верлаште ик эн кўлешан да аклыме материаллан пушенгым шотленыт. Пу арверым ышташ ожнысек пистым, куэм, тумым, южгунам шопкем, ваштарым, олмапум кучылтыныт.

Ўдырамаш творчествын эн кумдан шарлыше видше тўр лийын. Марий ўдырамаш-влак тўн шотышто тўрлў сорт мўш вынереш тўрленыт. Тўрыштў, нўлтен куымо узорлаште, пу гыч пўчкедыме да моло сўрастарыме арверлаште чыла тиде раш да сылнын койын.

Искусствышто калыкын эстетический умылымашыже, пўртўс да мер илыш дек отношенийже, тудын йўлаже да традицийже ончыкталтыныт.

«Марий прикладной искусство» книга гыч.

2. Мут да муткылдыш-влакым кучылтын, тоштерыш мийыме да мом ужмо нерген текстым чонгыз.

Сўрастарыме арвер-влак, окса, тўр, пу гыч пўчкедыме арвер, йылгыжше, вынер куымаш, кидмастар.

3. Текстым лудын лекса. Содержанийлан энертен, йодыш-влаклан вашештыза.

Марий кидмастар-влак.

1927-ше ийыште Йошкар-Олаште тўрлыман арверым лукшо «Труженица» фабрикe почылтын. Предприятий шке пашажым калык традиций негызеш чонен. Тиде фабрикe дене МАССР искусствын сулло пашаенже, РСФСР-ын сулло сўретчыже, МАССР кугыжаныш премийын лауреатше Лилия Александровна Орлован илыш корныжо кылдалтын. Тудо – марий тўрым тўрлышў кокла гыч ик эн тале кидмастар. Тудын тўрлымў декоративный панножо, ўстембалшовычшо, салфеткыже да молат сылне чия тўс, устан чонымаш да материалым чын шижын моштымаш дене ойыртемалтыныт.

Фабрикыште уло кумыл дене художник-влак Маргарита Ивановна Пушкиова, Раиса Сергеевна Чебатурина, Нина Николаевна

Ситникова тыршенит. Предприятийлан виянашыже РСФСР художественный промышленностьысо научно-шымлыше институтын художникше-влак Людмила Сергеевна Бегушина да Зинаида Дмитриевна Кашкарова шке канашышт дене полшенит. Нунылан көра фабрикe пашаен-влак выставкылан экспонатым веле огыл, промышленный производствылан темлыме ятыр образецым ыштенит.

Художник ден түрлызö-влакын тыршымышт дене XX курымышто марий түр республикыште прикладной искусствын ик эн кумдан шарлыше пашашкыже савырнен. Марий түр дене сöрастарыме үстембалшовыч, салфетке-влак пöрткöргылан, офис интерьерлан марий түсым пүртенит. «Труженица» фабрикын арверже-влакым Марий Эл Республикыште веле огыл, тудын деч öрдыжат калык йöратен налын.

Рынке илыш толмылан көра 2000-ше ийлаште фабрикын пашаже начарешташ тўналын: заказ шагалемын, налшыжат мөнтештын. Тыге Йошкар-Оласе «Труженица» фабрикe шке вийжым йомдарен да сатум лукмым чарнен.

«Труженица» фабрикым кунам почыныт?

Кö тыгай Лилия Александровна Орлова?

Тудын түрлымö арверже мо дене ойыртемалтын?

Фабрикыште мом ыштенит?

Художник-влак фабрикыште могай пашам шуктенит?

Республикыште да пўтынь элыште марий түр могай чапым налын?

Могай амаллан көра фабрикe пашажым ыштымым чарнен?

4. Лудын лекса. Могай профессий нерген ойлалтеш, палыза. Келшыше мутым ешарыза.

2002-шо ийыште Йошкар-Олаште марий костюм конкурс эртаралташ тўналын.

Эркын тиде пайрем Россий кўкшытым налын.

Школлаште да йоча клублаште марий ... кружок пашам ышта.

Йоча-влаклан ... пеш келша.

Йошкар-Олаште ... түрлызö-влак кокла гыч иктыже – Ираида Степанова. Тудын «Эн сай» салон-кевытше

Тиде ... келшыше марий тувырым налаш але ургаш пуаш лиеш.

5. Ойлончо-влакым лудса да шке шонымашдам каласыза: кап-кыл сӧрастарыме аралтыш-влак молан кўлыт.

Сӧрастарыме арвер-влак айдемым осал вий деч аралат.

Пӧръен да ўдырамаш тувырын мелешыже, урвалтешыже да шоқш мучашешыже аралтыш тұрым тұрленыт.

Йылгыжше оксам кечын символжылан шотленыт, окса йўк осалым чактара манын ўшаненыт.

Сату ужалыме дене толшо ший оксам моло роскотлан огыл, тұн шотышто вургем сӧрастараш кучылтыныт.

Ончылсакышым осал деч аралаш чиеныт.

Эрвелмарий-влакын арверышт түрлӧ-түрлӧ чия, вучыдымо түс сочетаний, шуко сӧрастарыме йӧным кучылтмо дене ойыртемалтыт.

Түрлеман калык чиём нуным ыштыше мастар-влакын эрык шўлышан да илышлан куаныше улмыштым ончыкта.

сӧрастарыме арвер-влак – украшенная утварь

сулло – заслуженный

йылгыжше – блестящий

сурткӧргӧ сомылка – работа по хозяйству

вынер куымаш – ткачество

мелешыже – по планке ворота рубахи

урвалтешыже – по подолу

шоқш мучашешыже – на манжетах

ўстембалишовойч – скатерть

ойыртемалтеш – отличается

тўрлызӧ-влак – вышивальщицы

умылымаш – понятие

Тидым палаш онай!

Марий тұрын сылнылыкшым чыланат палат. XVIII курымышто Петр I кугыжа Санкт-Петербургышто шкешотан тоштерым почын. Тўшко марий-влакын тұрлыман вургемыштат логалын. А XIX курымышто марий тұр Российыште веле огыл, Европышто да Америкыште лийше тұнямбал выставкыштат чапланен.

Кызыт марий тұр тұня мучко шарлен.

****** Марий калыкын ожнысо да кызытсе тұрыштым да вургемыштым танастарыза. Марий тұрыштӧ ожнысо тұрлымӧ йўла ара-

лалт кодын мо? Те кузе шонеда, кызитсе самырык ўдыр түрлен моштышаш але уке?

7-ше тема.

Культур да религий

1. Текстым лудын лекса, түшкан руш йылмыш кусарыза.

Түняште түрлө религий үло: буддизм, христианстве, ислам да т.м. Шымлызе-влакын ойлымышт почеш түжем ий ончыч религийын түналтыш формыжлан анимизм шотлалтын (Э.Тайлор семын).

Иудаизм Египетыште да Палестиныште мемнан эра деч XIX курым ончыч шочын.

Христианстве (түнямбал религий) мемнан эран икымше курым-ыштыжо Палестиныште еврей калык коклаште виянгын.

Ислам мемнан эран VII курымыштыжо Аравий полуостровышто язычестве годым нөлталтын.

Религий – тиде пүртүс вийлан да юмылан ўшанымаш. Ожно калыкын шуко юмыжо лийын. Айдеме ятыр вольыкым, яныкым юмо дене төр шынден. Молан? Ир семын илыше ожнысо айдеме пүртүс ончылно вийдыме улмыжым шижын, түрлө янык деч лўдынчытырен илен.

Марий калыкын илышыже пүртүс вий дене түрыс кылдалтын улмаш. Нуно кайыкым, тудын моторлыкшым юмо дене кылденит. Йўксым тўкаш пугырак кугу языклан шотленит. Южо кайыкым тыгак лўмденит: юмынгомбо, юмынлудо. Калык коклаште юмын лўм дене пүртўсым аралыме шотышто посна шижтарен ойлымо шомат лийын: кайык пыжашым тўкет гын, кидет кошка.

2. Текст почеш йодыш-влакым чоңыза, ваш-ваш йодыштса.

3. Текстым лудса, группо йўным кучылтын, руш йылмыш кусарыза.

Марий-влак тошто йўлаштым кызытат кучен шогат. Нуно кўсотышко коштыт. Кўсото – юмылан кумалме вер. Тушко кугу пайрем але иктаж-могай энгек годым, мутлан, йўр уклан, түшкан коштыт. Шке еш да родо-тукум денат иктаж-мом юмо деч сўрвален йодыт. Кумалаш толшо-влак лўмын ойырымо пушенге (онапу) он-

чылан шинчыт, сортам чўктат да юмылтат. Утларакшым марий калык шурно лектыш, вольык верч кумалеш.

Марий калыкын юмыжо пеш шуко тўрлō уло. Мутлан, ош кече, мландава, мландон, мардеж, шочынава, перке юмо-влак.

Кереметлан кумалме йўла пеш тошто. Тидын нерген эше XI – XII курымлаштак руш сказанийыште возымо улмаш. «Керемет» шомак араб «кирямат» дене кылдалт шога. Рушлаже «чудо» ман-мым ончыкта. Керемет пеш шуко да тўрлō лийын: кайык, комбо, лудо, пий, курык, кож да молат. Чыла пўртўс вийым калык керемет шотеш ужын.

А кереметше поро але осал вий? Мо дене юмо деч ойыртемалтеш? Вет калык юмыланат, кереметланат кумалын. Юмылан ўшанымаш варарак, пасу пашам ыштен илаш тўналмеке шочын. Тудлан ўшанаш тўналме жапыште кереметым осал вий семын ончаш тўналыныт.

А кō тыгай чимарий? Чимарий-влак тынеш пурыдымо-влак улыт. XVI курымышто, марий кундемын руш кугыжанышыш пурымекыже, марий-влакым виеш тынеш пурташ тўналыныт. Шке кумыл дене тынеш пурышо шукужак лийын огыл. Пурышыжат иктаж-могай парышым налашлан кōра веле вес вераш куснен.

XVII курымышто марий-влак, тынеш пуртымо деч утлаш ман-нын, Пошкырт кундемыш шылын куржыныт. Илен-толын, православный вера марий калыкын илышышкыже шынген пурен.

4. Текстлан энгертен, йонылышым тōрлыза.

Марий-влак у йўлаштым кызытат кучен шогат.

Кумалаш толшо-влак лўмын ойырымо пушенге (онапу) ончылан шинчыт, сортам чўктат да канат.

Марий калыкын юмыжо шуко огыл.

Юмылан ўшанаш тўналме жапыште кереметым сай вий семын ончаш тўналыныт.

Чимарий-влак тынеш пурышо-влак улыт.

Илен-толын, православный вера марий калыкын илышышкыже шынген.

5. Лудын лекса. Марий сўан вес калыкын ты пайремже деч мо дене ойыртемалтеш?

Марий сѳан.

Марий сѳан тѳрлѳ районлаште тѳрлѳ семын эртаралтеш. Эн ончыч тудо ѳдыр суртышто эрта. Тушто калык тѳмыр, шѳвыр почеш мурен-кушта. Сѳанвате-влак чинче да тѳр дене сѳрастарыме мотор вургемым чият. Сѳан йѳдвошт шуйна. Пытымашеш ѳдырын ачаже ден аваже самырык-влаклан сугыным пѳат: «Таза, поян, кужу ѳмыран лийза! Изирак деч лѳдса, кугурак деч вожылза. Индеш эрган, шым ѳдыран лийза! Кинде-шинчалда перкан лийже! Эр ѳжарала волгалт илыза!»

гдыр суртышто пайрем пытымеке, калык качын суртышкыжо кусна. гдыр тудын родыжлан кумалтышым опта.

Ожнысо сѳанын шке ойыртемже улмаш. Мутлан, тушто карт кугыза лийын. Тудо нуным корныш чоклен ѳжатен. Кажне ен сѳаныште шке рольжым сайын пален, кѳ могай семым шоктышаш, могай мурым мурышаш. Ты йѳла самырык мужырым поро корныш виктарен да сай койышлан туныктен: родо-тукымым пагалаш, икте-весе дене келшен илаш.

Тачысе сѳан тошто йѳла деч ойыртемайтеш. Марий йѳлам кызыт у жаплан келыштарен эртарат.

6. Ситуаций почеш диалогым чонгыз.

Тендан ешым лишыл родо-тукымда сѳанышке ѳжын. Пырля погынен, могай пѳлекым пуымыда нерген канашыза.

7. Сѳаныш, шочмо кечыш ѳжмашым лудын лекса да шкегыч вашмутан саламлымашым возыза.

Шергакан Люда ден Леня!

Ме тыланда сѳанна нерген увертарена. Тудо 12-шо июнышто 15 шагатлан «Эн сай кочкыш» кафеште эртаралтеш.

Пагален ѳжына. Ольга ден Игорь.

Шергакан Ольга ден Игорь!

Ме тендам алал кумылын сўан кечыда дене саламлена да пиа-
лым, кужу ўмырым, тазалыкым тыланена. Индеш эрган, шым
ўдыран лийза! 41 осалым тошкалын, 41 порым ыштыза. Икте-весым
йўратен, эр ўжарала волгалт илыза!

Люда ден Лёня.

тошито йўла – старинный обычай
кўсото – священная роца
онапу – священное дерево
юмылтат – молятся
юмылан ўшанаши – верить в бога
тынеш пураши – принять веру, окреститься
ишке кумыл дене – добровольно
юмо – бог
он – глава, вождь, владыка
ўшанымаши – вера
осал вий – злой дух, злая сила
виеш – насильно
парыши – прибыль
энгек – препятствие
сўан – свадьба
сўанвате – приглашенная на свадьбу (о женицинах)
чинче – блестяшки
сугыньым пуаши (II спр.) – благословлять
кумалтышым опташи (II спр.) – дарить свадебные подарки
чоклаши (II спр.) – совершать молитвенный обряд
виктараши (II спр.) – направлять

8-ше теме.

Айдеме да пўртўс.

1. Лудын лекса. Калыкмутлаште могай идалык жап нерген ой-
лалтеш, каласыза.

Шошо кече шояче: шым гана вашталтеш.
Эр шошо ондала.

Ик вараксим шошым ок кондо.
Кайык шошылан куана, йоча – аважлан.
Шошым толшо кайык телылан ок код.
Ик шошо кече идалыкым пукша.

2. Почеламутым сылнын лудын лекса. Сылнымут корно-влак могай кумылым шочыктат?

Шошо.

Адак толын шошо	Чыла мален кийышым
Кугу эл ўмбаке.	Уэш помыжалтарыш.
Конден кайык мурым,	Шемалге лум дене
Мотор уна-влакым.	Ийым шулыктарыш.

Конден изи йўрым,	Тарватыш вўдшорым,
Яндар, леве южым.	Тўжем энгер-влакым.
Ўндаде кожерым,	Конден рвезе йўкым,
Колхозын пасужым.	Куанле шомакым.

М. Казаков.

3. Йодыш-влаклан вашештыза.

Шошым пўртўсыштў могай вашталтыш лиеш?
Кайык-влак мом ыштат?
Шошым тендан кумылда могай?
Те шошым кузе вашлийыда?
Йўратыме идалык жапда могай?

4. Лудын лекса. «Кугу Какшан» пўртўс заповедник могай амаллан кўра шочын, каласыза.

Заповедник – тиде кугыжаныш кўкшытыштў пўртўсым аралыме вер. Тушто, положений дене келшышын, ўрдыжўенлан нимом логалаш, ышташ ок лий.

Марий Элыште «Марий Чодра» национальный парк ден «Кугу Какшан» заповедник кугыжаныш кўкшытыштў посна аралыме верлан шотлалтыт. «Кугу Какшанын» кумдыкшым нимучашдыме ужар ковер дене тагастараш лиеш.

Пүртүс заповедник Юл энэрин шола велныже, чодыралан поян кундемыште, 1993-шо ий 14-ше мартыште ышталтын. Тудо Йошкар-Ола деч 40 менте касвелне, Килемар ден Медведево район-влакын мландыштышт, верланен. Кумдыкшо 21428 гектарым налеш, 95% мландыжым чодыра айла. Тўн вўдкорныжо – Кугу Какшан энер. Заповедникын лўмжат лач тиде энер дене кылдалтын. Тудым шуэн вашлиялтше да йомаш тўналше пўртўс поянлыкым шымлаш да арален кодаш манын почмо. Кумдыкыштыжо кум ер уло: Шушўер, Кошеер, Капсино. Эн сўрал вер – тумер. Чодыраште, олыкышто, купышто 700 утла кушкыл шочеш.

Заповедник шуэн вашлиялтше да пыташ тўналше кушкыл-влакым арала. Тиде – кукушудо, орўенгата да молат. Нуно йўдвел мотор орхидейлан шотлалтыт. Кажныжым Марий Элын Йошкар книгашкыже пуртымо. Нине кушкыл-влак пўртўсыштў лийше уда вашталтышым эн ондак шижит. Мо онайже, мутлан, орўенгатан кушкын шумешкыже да пеледмешкыже 15 – 17 ий эрта.

Аралыме верыште 200 тўрлў вўдшудым да 250 утла регенчым шымлен налыныт. Чодыран кундемыште 50 утла тўрлў янлык уло. Заповедникын символжылан маска шотлалтеш. Тыште тыгак 180 наре тўрлў кайык ила. 35 тўрлыжым Марий Элын да Российын Йошкар книгашкыже пуртымо. Нунын коклаште шемчарланге, токталудо, оштумна да молат улыт.

Кугу Какшан энер 29 тўрлў коллан да 1500 тупрўдыдымў янлыклан эн сай илыме верлан шотлалтеш.

«Кумда тўна» книга гыч.

5. Глагол-влакым кызытсе-шушаш жапысе шўрымў формыш шынден возен налза.

Мутлан: вондерым тодышташ – вондерым ит тодышт, ...

Вондерым тодышташ (-ам), пеледышым кўраш (-ам), Йошкар книгашке пурышо кушкыл-влакым погаш (-ем), эмлык шудым погаш (-ем), понгым вожге лукташ (-ам), кайык ешым лўдыктылаш (-ам), чодыраште, паркыште утыжым лўшкаш (-ем), тулотылан верым чын ойыро: пушенге, вондер, куткышуэ, кукошо омыж воктен тулым олташ (-ем).

6. Ойлончо-влаклан келшыше йодыш-влакым чонгыза.

«Кугу Какшан» пүртүс заповедникым 1993-шо ийыште ыштыме. Пүртүс заповедник республикнан касвелныже, Какшан энгер йогымо күндемыште верланен.

Заповедникыште Шушьер, Кошеер, Капсино ер-влак ұлыт.

«Кугу Какшаныште» шуэн вашлиялтше кушкылым ұжаш лиеш.

Түшто 50 ұтла түрлө янлык да 180 наре түрлө кайык илат.

Парк шуэн вашлиялтше кушкыл ден янлык-влакым, кайык ешым арален кодаш ышталтын.

Паркыште сонарлаш, күтүм күташ, чодырам руаш, мландым куралаш да колым кучаш ок лий.

7. Пуымо мут ден муткылдыш-влакым кучылтын, шкегыч шонкалымашан текстым чонгыз.

Пүртүсым аралаш, поянлык, сөрал, таза лияш, ласкалыкым шижаш, яндар юж, ару вүд, ұжар чодыра, конкурсышто вийым тергаш, шымлымаш пашам эртараш, пушенгым шындаш, кугу пайда, вашкыл.

**** Кузе шонеда, пүртүс лавыранмылан кө титакан? Тудым аралымаште те мом ыштеда?**

8. Калык эмлызе да философ Порфирий Корнеевич Ивановын тазалыкым аралыме шотышто 12 сугыньжым лудын лекса. Тудын сугыньжо гыч те кудыжым шуктен шогеда?

1. Кечылан кок гана йўштыл.
2. 1-2 минут лумышто чарайолын шого.
3. Кочывудым ит йў, тамакым ит шупш.
4. Кугарнян 18-20 шагат кас гыч рушарнян 12 шагат кечывал марте кочде-йўде чыте.
5. Рушарнян 12 шагат кечывалым уремыш лек да яндар юж дене шўлалте.
6. Пүртүсым йөрате.
7. Саламлалташ ит мондо.
8. Ен-влаклан полшо (тидым куанен ыште).
9. Чыла йөссым сенаш тырше.
10. Уда нерген ит шонкале.

11. Ит моктане, шкендым ит нөлтө.

12. Тыматле лий.

9. Текстым лудын лекса, тыште могай йодышым нөлталме, каласыза.

Пүртүслан айдеме шуко экишыкым ышта. Ен-влак түшкан колым кучат, янлык-влакым пытарат, сонарлат, чодырам руат, түрлө семын арулыкым амыртат. Тидак пүртүс ден айдеме кокласе кылым лушкыдемден толеш. Айдеме тудын деч чыла налаш тырша. Руш биолог И.В. Мичурин ойлен: «Кажне айдеме пүртүс деч чыла шке семын налшаш, а тудын деч вучен шинчышаш огыл».

ООН специалист-влакын ойышт почеш экосистеме эре уда лийын толеш. А тидеже түрлө вашталтышым конда, айдемылан пайдам пуымым чарна. Мутлан, түрлө промышленный отход да удобрений дене пүям, энер-влакым амыртымылан көра вудшудо кушкаш тўналеш. Тидлан көра кол-влак колат.

Пүртүсым түрлө куштыра дечат эрыкташ күлеш. Уремышке да вудышкө куштырам кышкыман огыл. Колым, янлык-влакым чама-ныде пытарымашат ойгым, йөсылыкым конда.

Айдеме ден пүртүс ваш кылдалтыныт. Тудым арален кодаш тыршымаш айдемым ончыкылык илыш нерген шонаш тарата. Вет пүртүс поянлыкым аралымаш шке пörтым аралымаш дене иктак.

*örдыжъен – посторонний человек
аралыме вер – заповедник
логалаш ок лий – нельзя трогать
кумдык – территория
ишүн ваилиялтише – редко встречающиеся
йомаш тўналише – исчезающие
оръенгата – венерин баимачок
кукушудо – кукушкины слезки
шемчарланге – аист
токталудо – гагара
экишык – недостаток; несчастье, беда
амырташ (II спр.) – загрязнять
шке семын – самостоятельно
ойышт почеш – по их мнению
уда лийын толеш – ухудшается
вўдишудо – водоросли
куштыра – мусор*

ойго – горе

йӧсылык – тягостность

ВУЙЛЫМАШ

Ончылмут.....	3
10-шо класс.....	4
1-ше теме. Марий йылме тӱнямбалне.....	4
2-шо теме. Илыш корно парт кокла гыч тӱналеш.....	9
3-шо теме. Кинде – чылалан вуй.....	12
4-ше теме. Нуно тӱнгалтышым ыштеныт.....	15
5-ше теме. Унам вучена.....	18
6-шо теме. Кызытсе культур илыш.....	22
7-ше теме. Ме ик тукум улына.....	27
8-ше теме. Марий йӱла.....	30
9-ше теме. Марий-влак кушто илат?.....	34
11-ше класс.....	37
1-ше теме. Марий Элыште образовательный да просвети- тельский паша.....	37
2-шо теме. Шуко лудат – шуко палет.....	41
3-шо теме. Мый йӧратем родной элемым.....	44
4-ше теме. Еш да родо-тукум.....	48
5-ше теме. Политике илыш.....	51
6-шо теме. Марий прикладной искусство.....	54
7-ше теме. Культур да религий.....	58
8-ше теме. Айдеме да пӱртӱс.....	61

Тунемме книга

*Лилия Алексеевна Афанасьева
Эльвира Николаевна Дмитриева
Людмила Николаевна Никитина*

МАРЛА ТУНЕМЫНА

10 – 11 класс

Учебно-методический пособий

Учебное издание

ИЗУЧАЕМ МАРИЙСКИЙ

10 – 11 классы

Учебно-методическое пособие

На марийском языке

Редактор Г.И. Армякова
Компьютерная верстка И.В. Бурмановой

Подписано к печати 17.02.2014. Бумага офсетная. Гарнитура Тип Таймс.
Усл. печ. л. 4,25. Учетно-изд. л. 3,87. Тираж 200.

Отпечатано в ГБОУ ДПО (ПК) С «Марийский институт образования»,
424918, г. Йошкар-Ола, с. Семеновка, ул. Интернатская, 7.